

July 1912

9147-925
9 - 98

1912

19 AUG 2006

Հ Ա Յ Լ Ե Ռ Ը

ԿԱՐՄԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԿԻՆԿԻՈՅ ԱՂԵՏԷՆ

Գ Ի Ե Գ

ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՐԻՏՈՒԼԵԱՆ

«Պատմութիւնը օգտակար է ոչ թէ անո՞ր համար՝ որ անոր մէջ կը կարդանք անցեալը, այլ անոր համար որ հոն կը կարդանք ապագան:»

Տպագր. Ց. ՏՕՂՐԱՄԱՅԵԱՆ

Կ. ՊՈԼԻՍ, Սուրբան-Հոսեփ Գոյա-Քառ

1912

9(47.925)

Գ-98

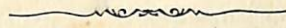
3(47 325)

Գ - 28

05 SEP 2011

Հ Ս Յ Լ Ե Ռ Ը

ԿԱՐՄԻ ԴՐՈՒԱԳՆԵՐ ԿԻԼԿԻՈՅ ԱՂԵՏԷՆ

Գ ր ե ց

ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

«Պատմութիւնը օգտակար է ո՛չ թէ անոր համար՝ որ անոր մէջ կը կարդանք անցեալը, այլ անոր համար որ հոն կը կարդանք ապագան:»
* * *

Տպագր. Տ. ՏՕՂՐԱՄԱՋԵԱՆ
Կ. ՊՈՒԼՈՍ, Սուրբան-Համամ Մօլա-Թաւ
1912

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Ներկայ գրողիս հրապարակ հանելով, ոչ մեկ ասեմ չպիտի յաւակնէի Կիլիկիոյ պէս՝ զարմանազան եւ լուրջ ուսումնասիրութեան կայրօս երկրի մը, ամբողջական ու լիակատար պատմութիւնը գրել. ոչ ալ Կիլիկիոյ եղեւնը նկարագրել ու նարսար գրիչով, պատկերացնելով հոն՝ կողմ կողմի եւ զանազան շահերով կապուած ու դրացնացած ազգերը իրարու դէմ գրգռել, երբե՛ք. այդ չեք կրնար ըլլալ զրո մղողը. այլ իմ նպատակը եղած է այդ անմոռանալի եղեւնին, մասնաւորաբար «Հայ-Լեռան» (Կեպոլուր-սաղը) ի կոտորածին մեջ՝ գլխաւոր դեպքերն ու դէմերը անմահացնել եւ նկարել այնպէս՝ ինչպէս որ էին: Խօսել այն հրեշածին դերակատարներուն մասին, որոնք տուին այդ յետադիմական անմոռանալի հարուածը՝ աւերակելով գեղեցկաշէն երկիր մը: Չեմ մոռցած միեւնոյն ասեմն զայլ ընդհանրապէս Կիլիկիոյ եւ մասնաւորապէս Հայ-Լեռան մասին կարգ մը աշխարհագրական եւ բանասիրական մանրամասնութիւններ: Այս ամենէն վերջ Կիլիկիոյ Աղէքը գրելով՝ իմ գլխաւոր նպատակս եղած է զգուշացնել հասարակութիւնը աւելորդ ու վնասակար խանդավառութիւններէ, սակաւին զգեսներն ու խուժանամիտները գրգռելու բնոյթ ունեցող ցոյցերէ՝ դնելով իրականութիւնը, գործուած անցեղէի սխալները հասարակաց խղճին ու դատաստանին առջեւ:

Հեղինակը

1912 Ապրիլ 2
Պողոչե

0279-79

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ԵՆԶՈՒՊԵՆՆ

209

Ազնուատօմ եւ իշխանագուն հարեմատեր բա-
րեկամիս Պ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ԵՆԶՈՒՊԵՆՆ

Ազնի՛ւ բարեկամս,
Մտքով արիւնոտ ու աւերակ գաւառակէ մը դէ-
պի Պոլիս սաւառնելով, «Հայ Լեռ» ի մեծ եղեւնին
պատմութիւնը կուգամ նուիրել Ձեր անուան, իբր
դուզնաբեայ զբաւական մը Ձեր պատանի հասակէն
ցոյց սուլած Հայրենանուէր ջանքերուն եւ Ձեզ հան-
դէպ իմ ունեցած անկեղծ համակրանքին ու սիրոյն:

Ձէյթունի Կեդր. Վարժարանին մէջ Ֆանչցանք զիրար եւ այդ օրէն, մեր գրասեղանի կեանքէն, ինծի բացորոշ էին Ձեր ազնիւ ձգտումներն ու վսեմ խոհանքերը: Հայրենիքիդ սէրը եւ անոր օգտակար ըլլալու տենչը կայրէր հոգիդ, այդ «ուրբ տենչերովը ծարաւած» քանի՛ քանի՛ անգամներ առիթ ստեղծեցիր Կիլիկիան պտտելու եւ ուսումնասիրելու. հասար բաղձանքիդ, փափաքներուդ գէթ մէկ մասին, բայց ո՛չ վսեմ նպատակիդ: Ճանչցար մօտէն հայրենիքիդ պէտքերն սւ կարօտութիւնները, տառապեցար հայրենասէրի մը յուզումներով, եւ այդ ականատեսի դառնութիւնները ա՛լ աւելի բորբոքեցին ու վառեցին Ձեր գաղափարապաշտ երիտասարդի դիւրագգած սիրտն ու հոգին:

Ազնիւ հայրենակիցս, Վստաֆ եմ թէ պիտի հասնիք ընդունիլ իբր Ձօն այս համեստ ու ողբակոծ երկասիրութիւնս, որ թէեւ զուրկ ոճի ու գաղափարի կուռութենէ, այլ սակայն իր ահաւոր ու իրական դէպքերու յաջորդականութեամբ պիտի գայ նոր ի նորոյ հիւղեհել Ձեր հայրենանուէր սիրտը եւ հայրենիքի ցաւերովն ու տարտերով յարայուզեալ հոգին, ուր հետզհետէ աւելի քան երբէք կը մխան մշտավառ ու հրաբորբ հայրենիքիդ սէրը, դժբաղդութիւններն ու ցաւերն անսահման...:

Կարօտակէզ ու վշտակոծ Բարեկամդ
ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

1912 Ապրիլ 12
Պաղէ

Ազնուամեծար
ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

Պաղէ

Սիրելիդ իմ Գրիգոր,

«ՀԱՅ ԼԵՒ»-ը, Ձեր անդրա-նիկ երկասիրութիւնը՝ խանդավառ ու սիրայորդ նամակով մը իմ անուանս կը ձօնէք, պատիւ մը, որուն տիրանալու համար աւելի բեղուն կեանք մը ապրած ըլլալու էի:

ԳՐԻԳՈՐ Գ. ԳՈՒՏՈՒԼԵԱՆ

Ծնորհակալ եմ ձեր գրած եռանդուն ու համակրական տողերէն, որոնք որքան չափանիշն են ազնիւ ու անկեղծ հոգիիդ, նոյնքան եւ զօրաւոր գրգռներ մղելու զիս «հայրենասէր ու հայրենանուէր» ըլլալու:

Եթէ Տշմարիտ է, եւ անկասկած, որ անհատները մեծ դեր կատարած են ընդհանուր մարդկային եւ ազգերու պատմութեան մէջ, ապա ուրեմն անհրաժեշտ պէտք մըն է եւ նուիրական պարտք մը որ ամէն անհատ գիտակցի իր պարտականութիւններուն: Տիեզերքի մէջ ամենէն տխուր արարածը, զոր չեմ կրնար երեւակայել, աննկարագիր, անպարտասանաչ եւ հայրենատեաց մարդն է:

Կարդացի երկասիրութիւնդ ծայրէ ծայր, զոր իր քանի մը ակնաբախութիւններուն հակառակ, ընդհանրապէս շատ գեղեցիկ գտայ եւ անկեղծ: Առաջին տողերէն սկսեալ հետզհետէ հոգեցունց փոթորիկ

մը ծնունդ առաւ գանկիս-մէջ, բռունցքներս ցցուեցան մառդակեր խուժանին եւ անոր խուժողութ վաւիչներուն, այդ եղեռնի հեղինակներուն դէմ... զուր լալու կարօտը զգացի եւ արտասուքը, այդ անկարողներու սիրտցաւին միակ սփոփարար շիժերը երկա՛ր ուշացան դժբախտ աչքերուս ծարաւին յագուրդ տալու:

Ե՛թէ «Պատմութիւնը անցեալի այն հայելին է ուր ապագան կը կարդանք» այն ատեն ժողովուրդներու եւ մանաւանդ Հայու կեանքէն, անցեալէն, ներկայէն եւ ապագայ ցաւերէն խօսող Ձեր գրքո՛յկը արժանի է ամէն շնորհաւորանքի եւ կրկնապէս գնահատելի: Գնահատելի, որովհետեւ օսմանեան հպատակ բոլոր ցեղերն ալ կրնան անկէ քաղել զանազան հմտալից դասեր եւ ապա անցեալով փորձառու ամուր ու անխախտ կռուանի մը վրայ յուսալից քայլերով, աշխատիլ Օսմանեան հայրենիքին յառաջդիմութեան ու զարգացման:

Ձեր երկասիրութեան մէջ շատ շատեր կրնան անցեալը կարդալ կամ իրենց սխալները տեսնել, ոմանք ցեղերու բաղխումը կամ կրօններու ոճիրը, ուրիշներ կոյր նախանձը եւ տգիտութիւնը, բայց ամէնքը, այդ բոլոր տրամաբանողներն ալ համերաշխ պիտի ըլլան իրենց եզրակացութեան մէջ եւ պիտի ըսեն դառնութեամբ. «Պատմութիւնը ինքզինք կրկնեց եւ քաղաքակիրթ աշխարհին ու մարդկութիւնը դատապարտելի անտարբերութեամբ մը դիտեց... քսաներորդ դարու վայրենութիւնները: Սակայն տէրութիւններու շահը այդ կը պահանջէր..., եւ դիւանագիտութիւնը խիղճ ու զգացում, գուժ ու գորով չէր կրնար ունենալ...»

Սիրելի բարեկամս, տխուր խոհեր կը պատեն զիս եւ անձիւ խորհուրդներ կը զեռան գանկիս մէջ,

կը տարուիմ անցեալով, ու մտքով փոխադրուած այդ բարձրաբերձ, բնաստեղծական ու դիւցազներգական վիժխարի սարերուն վրայ, ուր երբեմն Յուլ ու Առիւծ իրարու յաջորդեցին, ուր՝ այդ դրախտանման երկրին մէջ, ափսո՛ս վերջին անգամ փայլեցաւ ու նուաղեցաւ Հայուն մայրամուտ Արեւը:

Կը յիշեմ այդ եղեմական աշխարհին մէջ, ուրկէ մեղր ու կամ կը բղխէր, օրինակելի քաղաքակրթութեան մը, արծաթ գրականութեան մը եւ հայեցի գեղարուեստի մը վերածնունդը, օտարներու աչքին անգամ նախանձելի: Վերջապէս կը մտաբերեմ հիւսիսի սարտուցիչ հովերէն ազատ այդ երկրին քանքերը եւ մատուցած ծառայութիւնները ներկայ քաղաքակիրթ աշխարհին, Արեւելքն ու Արեւմուտքը յարաբերութեան մէջ դնելն ու անոնց աշխարհակալ հիւրերուն ասպընջականութիւն շնորհելը...: Այո՛, երբ այդ ամէնքը յիշելով կը դիտեմ ներկայ տխուր իրականութեան գծած ողբալի ու քստմնասարսուռ պատկերը, Հայը ստորուկ, Հայը հալածական ու վտարանդի..., սիրտս կը գելու, եւ թոհ ու բոհով մը կը տագնապի ուղեղս...:

Բայց ո՛չ, սիրելի բարեկամ, յուսահատութիւնը վատերու բաժինն է, պէտք է յուսալ, «գի լաւ է յոյս փրկութեան քան զկասկած կորստեան» եւ անտարակոյս շատ ուշ չէ այն օրը, յորում Սահմանադրութեան շնորհիւ կարելի պիտի ըլլայ տեսնել Կիլիկիան եւս տնտեսապէս, կրթապէս ու բարոյապէս բարձրացած, եղեմացած, քաղաքակիրթ ու բարեզարդ, ուր շոգեկառքի գծեր զիրար պիտի խաչածեւեն, կրթական վառաբաններ իրարու դէմ պիտի բարձրանան քաղաքակրթութեան յորդաբուխ լոյսեր սփռելով Տաւրոսի բարձունքներէն բոլոր դրացի ցեղերուն մէջ եւ Կիլիկիոյ մութ ու տգիտութեան խաւարակուռ անկիւնները եւ վերջապէս պիտի կրնան հոն միասին ապրիլ

ու ճարակիլ գայլն ու գառնո՛ւկը անխտիր ու անվնաս...:

Միրելի բարեկամ, կ'զգամ եւ կ'ըմբռնեմ թէ հայրենիքը շատ մեծ կարիքներ ունի իսկ մենք պարտքեր անհատնում. սիրտս կըզգայ, հոգիս կը թրթռայ եւ գանկիս մէջ խորհուրդներ կ'եռան, այլ գրիչս անզօր է, չխօսիր ..

Ուրեմն ցը'... պարտականութեան ճամբուն վրայ:

1912 Մայիս 12

Կ. Պոլիս

Վշտակից բարեկամդ
Յ. Ս. ԵՍԴՈՒՊԵՍԵ

Կիլիկիոս. ՍՇԽՍ.Ր ՀՍԳՐԱՊԷՍ*.—

Այս երկիրը այնքան փոփոխութեան ենթակայ եղած է որ զժուար է որոշ գաղափար մը տալ իր սահմաններուն վրայ : Ըստ աշխարհագրութեան Կիլիկիա կ'ըջնայ 36-38 լայնութեան եւ 32-37 երկայնութեան աստիճաններուն տակը , Փոքր Ասիոյ հարաւ-արեւելեան անկիւնը , Բնական սահմաններն են . հարաւէն՝ Միջերկրական ծովը , որ օղակաձեւ ափերով կը կազմէ Տարսոնի գոգը եւ Ալեքսանտրէտի՝ Իսոսի կամ Հայոց ծոցը , արեւելքէն՝ Ամանոսի լեռնաշղթան , որ հիւսիս արեւելքէն՝ հարաւ արեւմուտք ձգուելով կը պարսպէ Հայոց ծոցի (Իսկէնտէրուն) արեւելեան ափերը եւ կը վերջանայ Ռասխանձիր հրուանդանով :

Հայկական Կիլիկիոյ սահմանը զանազան փոփոխութիւն կրած է իր իշխողներու առաւել կամ նուազ քաջութեան համեմատ , (Սահմանի քաջաց՝ գեներալ Խրեանց) : Կիլիկիա ունի մօտաւորապէս 4000 վերստ երկայնութիւն արեւմուտքէ արեւելք եւ հազիւ 80-100 վերստ լայնութիւն , հիւսիսէ հարաւ : Կիլիկիա հին ժամանակներէ ի վեր երկու անուամբ նշանակուած է , դաշտային եւ ֆարոս . առաջինը՝ հարաւ արեւելեան մասը .

* Գրեյկիս մէջ Կիլիկիոյ աշխարհագրական մասը աւելի ամփոփ , ճշգրիտ եւ որոշ ըլլալու համար իբր միակ լուսագոյն աղբիւրք , «Բնաշխարհիկ բառարանի» Կիլիկիա անունին դէմ գրածմեքերէն քաղեցին գրեթէ նոյնութեամբ : Այս առթիւ չեն կրար խորին ընդհանրակալութիւնը յայտնել «Բնաշխարհիկ բազմազան աշխատակիցներուն շնորհաւորելով այդ գնահատելի ծառայութիւնը հայ ազգին . ջերմագին կը յանձնարարենք ամէն հայու ունենալ յիշեալ բառարանը իբր գանձ մը հայրենի յիշատակներու .

խակ երկրորդն է արեւմտեան կողմը . բայց բուն լեռնային երկիրը կը ձգի հիւսիսային կողմը , ուր են հըռչակաւոր Տաւրոս լեռները , որոնք սկսելով Լիւկիոյ ափունքներէն՝ արեւմտեան հարաւային կողմէն , կ'երթան դէպ արեւելեան հիւսիսային կողմը եւ կը բաժնեն Փոլսզիւան Պամփիլիայէն . եւ Իսաւրիայէն ալ անցնելով՝ Կիլիկիան կը բաժնեն Կապադոկիայէն :

Կիլիկիոյ Տաւրոսի շղթան երեք գլխաւոր լեռնաշղթաներու բաժնուելով կը կոչուին Պուլզար տաղը , Տիւմզէլէք տաղ , եւ Ալլահ կամ Ալա տաղ : Կան մինչ 9000 մէթր բարձրութեամբ կատարներ , որոնց վրայ Յուլիս եւ Օգոստոս ամիսներուն մէջ ձիւն կը մնայ : Ասորիքը Կիլիկիայէն կը բաժնեն Ամանոս (ὁ Αμανός, τό Αμανόν, Amanus) լեռները , սովորաբար Սեւա լեռիմ (Սեւ Լեւ) եւ այժմ Կեպոլուր տաղը կոչուած :

Վերոյիշեալ Կիլիկիոյ գլխաւոր լեռանց միջավայրը կը գտնուին հոչակաւոր Կիլիկիոյ դրունքն կամ բստ մերայնոց Կապանն Կուլլակայ կամ լաւ եւս Գահն Կիլիկիոյ , ուր հին ատեն կը յիշատակուին խիտ առ խիտ բերդեր , աշտարակներ , պահակ դռներ եւն : Դժբաղդաբար Կիլիկիոյ բոլոր լեռանց բարձրութիւնները զեռ ստոյգ ուսումնական արուեստով ճշդուած չեն : Կիլիկիա ընդհանրապէս զուրկ կրնայ համարուիլ Հելուէտիոյ , Ալպեայց կամ Հայոց մեծաց լեռանց լճաշատ գեղեցկութենէն : Երկրաբանական տեսակէտով Կիլիկիոյ լեռանց զանգուածը կրաքարու է (*) առ հասարակ : Երկրին ցած կամ դաշտային մասը արգասաբեր հողէ է ,

(*) Սիլիսային , հրաբխային եւ այլ տեսակներ ալ չեն պակսիր մանաւանդ Ջէրուհի եւ Հաճրնի կողմերը :

չատ անգամ դեղնագոյն կաւով խառնուած . կան բազմաթիւ ջերմուկներ իրենց բուսիչ յատկութիւններով , ինչպէս Պուլզար տաղի , Ջէյթուհի եւ Տէօնկէլէի մօտ Ջահանի (Պիւռամոս) կից :

Կիլիկիոյ լեռները իրենց ծոցին մէջ կը պահեն հանքային հարստութիւններ ալ , որոնց մեծ մասը անծանօթ կը մնայ մեզ . գլխաւոր հարստութեան նիւթն է կրաքարը՝ զանազան գոյներով , սեղ անդ ալ կը հանդիպինք գալախաղի , յայտքարի , օձաքարի , եւն : Կը գտնուին կապար , երկաթ , քիչ մ'ալ արծաթ սւ ոսկի : Կը յիշուին նաեւ արջասպ , ձմուռ , բորակ , սեւ ու ձերմակ ձիւթ , խէժ , աղ , ապակեհող : Հանքերու մէջ ամենէն առատը կոպարն է . ոսկին թէպէտ ամենաքիչ կը գտնուի , բայց հին ատեն մեր իշխանաց ժամանակ առատագոյն եղած պիտի ըլլայ , վասն զի Կիլիկիայէն Եւրոպա զրկուած վաճառքներէն մին կ'աւանդուի : Կիլիկիոյ բուն սահմանէն անդին Սարոսի եւ Ջահանայ հովիտներուն վերին մասին մէջ եղած լեռանց ծոցը կը գտնուին առատ երկաթահանք : (*)

Կիլիկիոյ բարձրաբերձ եւ բազմաթիւ լեռանց բնական հետեւանք է նաեւ գետերու առատութիւնը , այդ գետերէն շատերը չունենալով շատ խորութիւն՝ ամառները կը ցամքին եւ յատակներն երեւան կ'ելնէ : Բայց կան գլխաւորաբար վեց մշտահոս գետեր , որոնց անուններն են . Աոթկադմոս , Կալիւկադնոս , Լամաս , Կիւզնոս , Սարոս , Պիւռամոս : Այսչափ առաջ գետերով ոռոգուած աշխարհս , իր արեւահայկաց դրից եւ հովասուն լեռներու շնորհիւ ամենաարգասաբեր ու բերրի

(*) Ինչպէս Ջէյթուհի՝ ու ունի ազնիւ երկաթի , ձմուռի քերպարի . եւն . հառներ .

երկիրներէն մին է ամբողջ երկրագունդիս վրայ, մանաւանդ իր դաշտային մասը: Ջահանի, Տաւրոսի ու Կիւղնոսի ամբողջ ստորին հովիտը, ընդարձակ Չոլխուր Օլխան՝ մօտ 1000 վերստ տարածութեամբ, չնորհիւ իր գետերուն բերած առատ ու արգասաւոր տիղմին, որով ամբողջ այդ դաշտը ողողած է եւ Եգիպտոսի նման օրհնուած եւ բարեւոյց է: Ամէն տեսակ բերքեր կ'արտադրէր, մանաւանդ Հայ տիրապետութեան ժամանակ, երբ աւելի լաւ մշակուած էր: Այժմ Կիլիկիան կ'արտադրէ գլխաւորաբար, խաղող, ցորեն, գարի, որթ, բամբակ, պիստակ, բրինձ, կնձիթ, շաքարեղէյ: Հաստանի բոլոր պտուղները կան նաեւ այս տեղ. ձիթնի, թղնի, արմաւ, եղջիւր, եւն:

Առ հասարակ այս գեղեցիկ եւ հարուստ երկիրը ձգուած է անխնամ եւ անմշակ: Բերքերէն ամենէն աւելի հոչակուածը բամբակն է, իր ազնիւ ու ընտիր տեսակով. պետական մաքան ու անկանոն տասանորդը՝ այս արգիւնաբերութեան անկեալ վիճակին զլխաւոր արգելքներն են: Յորենն ալ առատ է եւ ընտիր: Ծովափին անտառներ կան, որոնք իրենց ընտիր յատկութեամբ ետ չեն մնար Եափֆայի (Յոպպէ) նարնջին ու կիտրոնին՝ որոնցմէ մեծ քանակութեամբ արտասահման կը զրկուի: Հին ժամանակները հոչակուած է եղեր նաեւ Կիլիկիոյ քրքումը: Աշխարհս հարուստ է նաեւ շինելափայտով. հնադարեան անտառները մեծ քանակութեամբ նիւթ կը մտտակարարէին երբեմն, նոյն իսկ Սողոմոնի տաճարին: Անտառներու զլխաւոր զարդն ու թագաւորը Մայր ծառն է, որ Լիբանանու մայրերու հետ կը մրցի եւ կը գերազանցէ իսկ, գրեթէ իր առատութեամբ: Նաւաշինութեան համար շատ յարմար է Մայրին, ունենալով ի բնէ ծեփելու խէժ: Կան նաեւ

զանազան տեսակ եղեւիններ, ընկուզենիներ, նոճիներ սօսիներ, կաղնիներ, եւն: Ունի նաեւ ճոխ բուսականութիւն մը: Կիլիկիոյ արգասաբեր դաշտագետնոյն եւ ծաղկաւէտ լեռանց տափարակներու վրայ առատ անուշդ կրնան գտնել ո՛չ միայն խաչինք՝ այլ եւ բազմաթիւ պաճարաց տեսակներ, սովորական կովերէն, եզներէն զատ կան նաեւ այծեամ, վայրի մաքի, վիթ, գոմէշ, վայրի քօշ, յամոյր, նշանաւոր են բրդով եւ մեծամեծ դմակներով խոյք ու մաքիք: Տաւրոսի լեռանց մէջ կը գտնուին մշկահոտ եղինք, չորս ոտնաչափ անոստ բարձր եղջիւրներով եւ նուրբ ու ընտիր մորթով: Հին ատեն շատ հոչակուած էին նաեւ այծերը, որոնց մազէն կը շինէին Կիլիկիոյ անուանի ցիփին: Երէոց եւ կամ վայրի գազանաց տեսակէն կը գտնուին արջ, ինձ, ընձառիւծ, յովաղ, լուսամն, բորենի աղուէս, չնագայլ, վարաղ, վայրի կառու, ողնի, եւն, ինչպէս նաեւ զօրաւոր գամփոններ եւ խարսեաշ բարակներ: Կիլիկիոյ մէջ աւելի առատ են թեւաւոր կենդանիք. սալամ, կաքաւ, տուռէձ, արօս, արաղիլ, բաղէ, լոր, սիրամարգ, վայրի աքլոր, փասեան, տատրակ, սարեկ եւ ուրիշ ճնճղկաց տեսակ ամենառատ մանր թռչուններ: Առատ են նաեւ ջրային թռչուններ: Վայրենի թռչուններէն ծանօթ են արծիւր, բուն, անգղը, ագռաւը, կաչաղակը, բազէն եւ այլն: Սողուններէն օձը, մանաւանդ սեւ օձը, զոր Ապիս կը կոչեն, խիստ շատ կը գտնուի այդ կողմերը:

Գետոց մէջ առատ են ձկանց տեսակներ, Կիւղնոսի մէջ կը գտնուի միայն կարմրախայտ ձուկը^(*) խիստ ա-

(*) Կարմրախայտ՝ (խէատ ձուկ) ինչպէս կը կոչեն տեղացիք, կը գտնուին նաեւ Զէյթունի և Ֆրնուզի ջրերուն մէջ: Ծ. 2.

առ : Ամենաշատ են նաեւ միջատներու եւ թիթեռ-
 նիկներու տեսակներ , բայց տակաւին լաւ քննուած
 չեն : Չնայելով կրիլիկիոյ այս բուսական եւ կենդանա-
 կան հարստութիւնը , իր կլիման վատառողջ համար-
 ւեր է նինքն ժամանակներէ ի վեր . այժմ եւս վատառողջ
 է դաշտային մասը , որոյ ճահճային ընդարձակ տարա-
 ծուծիւնները վատնդաւոր տնդեր յառաջ կը բերեն
 բնակիչներու մէջ ամառ ժամանակ մինչեւ Հոկտ . ամի-
 սը : Այդ պատճառաւ ունեւոր դաշտեցիները ամառը
 կը բարձրանան լեռները : Այդ սովորութիւնը մեր Ռու-
 բինեանց իշխանութեան ժամանակ եւս գոյութիւն ու-
 նէր եւ կրիլիկիոյ ծաղկաղարդ զահաւանդակները յայտ-
 նի են իրենց առողջարար եւ հաճելի լեռնային օդով :
 Դաշտը , գրեթէ ձմեռ չըլլար , ջերմաշափը հազիւ գերօ
 աստիճանին կ'իջնէ : Չիւնը՝ անծանօթ է կամ երբեմն
 միայն քանի մը օր կը մնայ գետնի երեսը , մինչդեռ
 չըջակայ լեռները կը ցուցնեն միշտ իրենց սպիտակա-
 հեր գագաթները : Արդէն Փետրուարին դաշտը կանաչ
 է եւ ծաղկաղարդ , մինչդեռ լեռները՝ միայն Ապրիլին
 կը սկսին առաջին ծաղիկները բացուիլ : Ամառը դաշտի
 մէջ եւ ծովափը անտանելի չող կ'ընէ , անձրեւ չգար .
 դաշտը՝ չոր ու ցամաք կը դառնայ եւ անջուր , կը նը-
 պաստէ ասորւոց անապատի կողմէն ամառուան միջո-
 ցին փչող քամին :

Կրիլիկիա՝ վերջին հայկական իշխանութեան հան-
 դիսալայքը , որ եւ երբեմն Տիգրան Արչակունիէն նը-
 ւաճուած էր Փոքր Ասիոյ ուրիշ գաւառներու հետ ի
 սկզբանէ ի վեր ծանօթ էր իրեն միջավայր զիրքովը՝
 Յարեթայ , Սեմայ եւ Բամայ երեք ցեղերուն . Ս . Գիրք
 եւս կը յիշեն Ղլիլիկիա , բայց զխանականները իր ան-

ւանակոչութեան վրայ միտքան կարծիք չունին : Յու-
 նաց առասպելաբանութիւնը կ'աւանդէ ծագած Կիլիկաց
 կամ Կիլիքիսի անունէն՝ որ էր որդի Փիւնիկեցւոց Ագի-
 նովր զիւցազն արքային . որ իր Կաղմոս եւ Փիւնիկ
 եղբարց հետ փնտռելու ելնելով Եւրոպա անուն քրոջն
 որ Արամաղդէն յախշտակած էր , եկաւ հաստատեց իր
 բնակութիւնը այս երկրին մէջ՝ կոչելով զայն իր ան-
 ւամբ : Այս առասպելաբանութեան հակառակ գիտնոց
 կարծիքն է որ Կիլիկիա կոչումն՝ ծագումն ունի Եւ-
 բայական եօթիմբ բառէն , որ կը նշանակէ Բարոս :

Կրիլիկիոյ մասին այսքան աշխարհագրական ծանօ-
 թութիւնէ մը վերջ անցնինք «ՀԱՅ ԼԵՌ» ի աշխարհագ-
 րական զիբքին , որ հակառակ իր անծանօթ հանդաման-
 քին անհրաժեշտ է գրքոյկիս աշխարհագրական բաժնին
 մէջ խօսիլ այդ Լիւրան վրայ այնքան՝ որքան կը ներեն
 մեր միջոցները :

ՀԱՅ-ԼԵՌԸ

Լեզի ճիշդ պիտի ըլլար Սեւ Լեռ անուանել այն լեռնաշղթան, որ իր ջրաչառ ու անտառուտ հանգամանքով, անմատոյց եւ անթափանցելի կիրճերովը մնացած է անձանօթ նոյն իսկ օտար հետախոյզներու եւ որ սակայն հարեւանցի այլ յաճախակի յիշուած է Միջին Դարու դրեթէ բոլոր Ազգային Պատմիչներէն:

Արդի Հայ-Լեռը (Կեալուր-տաղըն), Միջին դարուն նշանաւոր էր եւ ծանօթ Սեւա Լեռինք անուանով, որ դժբախտաբար հակառակ իր հնութեան մնացած է միշտ անձանօթ, հետազօտութեան եւ մանրադննին ուսումնասիրութեան մը կարօտ. այնպէս որ հսկայ հայապատումներու մեծ հեղինակն անգամ կը ստիպուի վերապահումով խօսիլ Սեւ Լեռան մասին «չէն քաջ ծանուցեալ հանգամանք լեքանցս» գրելով: Սակայն եւ այնպէս ամենէն կատարեալ ծանօթութիւններ տուողը Սեւ Լեռան մասին նոյն հեղինակն է՝ Հ. Ղ. Ալիշանը, երբ Սիսուան անուն հսկայ աշխատութեան մէջ:

ՀԱՅ-ԼԵՌ 2

Դժբաղդաբար գործին նպատակէն դուրս եւ մասնաւոր աշխատութեան մը կարօտ նիւթ ըլլալով այդ անծանօթ լեռան տեղագրութիւնն ընել եւ հոն բուսնող զանազան ծառերուն, ծաղիկներուն, բոյսերուն եւ անոնց ներքնւ թագնուող հանքային հարստութիւններուն վերայ մանրամասն խօսիլ ինչպէս նաեւ այդ լեռներուն վրայ, իրարու կից եւ յաճախ դրկից ապրող ազգերու՝ ցեղերու կենցաղին, ապրելակերպին, տնտեսական բարոյական կենսական եւ վերլուծումին վրայ ծանրանալ, պիտի բաւականանամ աւելցնել իմ գիտցածներն ալ Հ. Գ. Ալիշանի ըսածներէն անմիջապէս վերջ, ջանալով նիւթ հայթայթել մեր հայ բանասէրներուն եւ պատմագիրներուն:

Կարի՛ դժբաղդաբար Հայ Լեռան սահմանն ալ կատարելապէս որոշ չէ. ինչպէս այսօր՝ նոյնպէս ալ եղած է աւելի առաջները, նոյնիսկ հոռովմէական տիրապետութեան ժամանակ՝ ըլլալով բոյն եւ բնակութիւն աւաղակներու:

Ահա թէ ինչ կը գրէ Սիսուանի պատկառելի հեղինակը: «Անջրպետքն Կիլիկիոյ յԱսորեոց են Ամանոս լեռինը, շրջապատեալը զարեւելեայ եզերք Ծոցոյն հայոց եւ ձգին ընդ հիւսային կից, հասարակօրէն կոչեցեալը Սեաւ Լեռինի», այժմ Հայ Լեռ կամ Կեալուր սաղը կոչուած: Իսկ ձկեր գաւառի մասին խօսած առին կաւելցնէ, Հայոց Ծոցին հիւսիսային կողմը կը տարածուի «որ է իբր 25 մղոն ընդ երկայն ուղիղ գծաւ»:

Հին աշխարհագիրներու համեմատ Սեւ լեռը, որ վերջերս ալ ՀԱՅ ԼԵՌ (Կեալուր սաղը) կոչուի սկսած է՝ նոյն է Ամանոս լեռան հետ զոր Յայներ կանուանէին «*Ἀμανός το Ἀμανόν Amanus*»: Ըստ հին

աշխարհագիրներու Ամանոս մին է Տաւրսի մեծ լեռնաշղթայի բազուկներէն, որ հիւսիսային կողմէն կատարնեաց գաւառէն սկսեալ կերկարն դէպի հարաւ մինչեւ Ասորեոց երկրին արեւելքէն մինչեւ Եփրատ գետը որ կը ձեւացնէ Հոռովկա բերդը հօյակապ ու անառիկ. «Գրեա թէ աղխաղխեալ միաշար բարձունք են (լեռինքս այս) սակաւս եւ անձուկս ունելով միջոցս կամ կտրածս անջրանցս, յորս եւ հոչակաւոր նեղուցքն եւ Գրունք են Ամանոսեանի, որ կօչէր ի մերայնոց եւ յօտարաց ՍԵԱՐ ԼԵՐԻՆԻՔ. անշուշտ ըստ գունդոյ բուսաբերեալ մայրեացն հոծորեան»:

Սանուաոյ հետախոյզը Montagna Neros կ'անուանէ այդ ցրաբուխ եւ ցրաշաւս լեռները, կարծելով որ այդ Սեւ լեռ անուոր ծագում առած ըլլայ Յունական ջուր նշանակող բառէն: Սակայն հաւանական չթուիր այդ կարծիքը երբ մինչեւ այսօր այդ լեռը Գարսասաղ կ'անուանեն թուրքեր, ինչպէս նաեւ հին Յոյներ Սեւ լեռ անունով կը ճանչնային զայն: Այդ լեռան ամենէն մօտիկ դրացիները՝ Ասորիներն անգամ կը կոչեն Թորու ուշանա այսինքն «Լեառն սեաւ»: Ուրեմն կասկած չվերցնել թէ Սեւ լեռ կոչումը առաջ եկած է «ըստ գունդոյ բուսաբերեալ մայրեացն հոծորեան»:

«Ի նուազիլ իշխանութեան մերայոցս եւ ի ծաւալել Գարսանաւաց» Արաբացիք անպիւռեղ-գարսանաւ անւանեցին, սակայն այդ լեռը գրեթէ մեծ մասով Գրիտտոնլարնակ կամ աւելի ճիշդը հայաբնակ ըլլալուն սկըսաւ կոչուիլ Կեալուր սաղը (Հայ Լեռ)(*):

(*) «Ըստ մեծի մասին նաեւ Ազմու սաղ, մանաւանդ հիւսիսային մասն. միջինն յունաց կոչի Գրգրլ սաղ», յալոց «Պելլան սաղ. usոյին կամ հարաւային սասն որ ի Հոնոսու գաւառի՝ քեալիկ

Սեւ շեռը աւազակներու լախն ասպնջականութիւն տուող Կիլիկիոյ ամենէն անծանօթ ու անթափահաց սաղարթախիտ անտառուաներէն մին եղած է, եւ նոյնիսկ հռովմէական տիրապետութեան ժամանակէն ի վեր բոյն աւազակներու եւ յետազակներու «Որք անհանգստէին զանցորդս եւ մերձաքնակս, յոր սակս առաքեցաւ Կիլիկիոն»^(*) ի Կիլիկիա 51 թուականին Քրիստոսէ առաջ զսպելու համար այդ «աւազակող աղատասէրները» :

Այս լեռը մօտիկ ըլլալով հայոց ծոցին Այասի, Փայասի, վերջապէս Միջերկրականի հիւսիս. եղերքնեբուն, իրենցմէ բղետող գետերն ալ երկար ճամբայ մը չէ որ կը կտրեն : Ճկեր դաւառի մէջ գլխաւոր գետերը հետեւեալներն են . Պիւնարոս (Տէլի-Չայ) Պապա Չայ, Կիբոս (Kersus), ինչպէս նաեւ Հոսոս գաւառին մէջ Պէրյանի եւ Արսուսի գետակները : Սեւ շեռը իբ գետերէն աւելի նշանաւոր է կիրճերով «Յորս թէպէտ մի կամ երկու համարին գլխաւոր անուանեալ Դրոււնի եւ Անցի բայց յալովք են ստուգութեամբ, է որ յանուն լեբանցն Անանոսեան կոչեցեալք եւ է որ յանուն աշխարհացն Կիլիկիոյ եւ Ասորոց : Նշանաւոր են նոյնպէս

սաղ, եւ pus սմանց «ձէպէլ-էլ-մուսա» որ եւ յանգի ի խոզազուլս սարն «Ռասիանի», ուր եւ աւարս է սահմանացն Կիլիկիոյ. իսկ որ անսի եւ անոր ձգին Եւրոպայէն լեռին ի հետում կոչէին Պիւրեանի : Չուգանեալկան «Կեալուր սաղ» լեռանց՝ ձգի յարեւելից կուսէ պար զսազոյն լեռանց յորս բարձրագոյն եւ երկայնանիստ՝ Գիւրսի լեռուն յոր անուն ի դէպ է կոչել զբովանդակն» :

(*) Կիլիկոն Կիլիկիայէն Կասոնի այսպէս կը գրէ : «գրաւեալ քանդեցաք զժողովս յամբոցացնոցին (յելուզակաց) որոց գլխաւորս Երանա, Սիպիւրա, Կոմմորին, եւ վեց բերդ», հաւանօրէն չէր հետի ի սոցանէ եւ սուբագոյնն Պիտեոսիս, եւ ոչ Թէ միւնչեւ ի սահմանս Սայ, կը գրէ Ալիսան :

Ծ. 2.

Արսան-պողազ (Առիւծափող), ուրիշներ Պաղչայի մօտ «Երկարի» կամ «Սեաւ դուռնն» ինչպէս-պէլ, Անցքն Ասորոց Կիլիկիոյ, Տեկիւրմեն տեղաքի, Սագաւ տաքան եւն. եւն. :

Հ. Դ. Ալիշան հետեւալ կուռ ու յատկանշական տողերով կը բնորոշէ Սեւ-շեռը . «Որպէս ի հնումն կազաղք գողոց եւ հինից էին այսպէս եւ ի նորումն անոպայ մարդկան՝ կողոպտողաց անցորդաց եւ կարաւանաց, որոց հարկ իսկ էր զգուշանալ եւ չմերձիլ բաւիլս եւ ի բոյնս հինիցն . որպէս թուր յայլ եւ այլ թուրքման առմից եւ Բրգաց ժողովելոց, գուցէ եւ ի հնագունից ոմանց ընդ որս եւ ի Հայոց ոչ սակաւուց, սորա առաւել ընդ Պողան անուանեալ ցեղի բնկերչակին եւ ռիւերիմ թշնամիք էին իւրեանց անուն Հայուկ տոհմի որ ի սահմանս Մոսայ» :

Նոյն հեղինակը Եւրոպացի ականատես ճամբորդ հետախոյզներէ քաղելով կ'աւանդէ մեզ թէ այդ լեռան տիրած են զանազան Չորասերեր (Տէրէ պէյի), որոնց մէջէն գլխաւորն էր Խայիլ պէյ կամ Գիւլիւք Ալի, որ 40 երկար ասարիներ տիրած է Բայասի եւ իր շրջականերուն աներեւակայնիլ անդթութիւններ գործելով : Օսմ. կառավարութիւնը կ'ուզէ տիրաշահիլ եւ փաշայութեան տիրոջու կուտայ Գիւլիւք Ալիի, որ սակայն չկրնար հրաժարիլ իր աւերելու բնազդային տենչերէն, կը կողոպտէ շարունակ մերձաքնակ ժողովուրդներէն զատ Եւրոպացիներ են նոյնիսկ Մէքքէ գացող կարաւանը . վերջապէս յիշեալ բռնաւորը 1808 ին կը չուէ այս աշխարհէն եւ մասամբ կը խաղաղի այդ շրջանը : Իրեն կը յաջորդէ Տասա կամ Տեհե պէյ որ իր նախորդին պէս կը սկսի աւերշտկել, սակայն Պէյլանի Մուս-

Թաֆա փաշան կը յաջողի ձերբակալել ու զլիսատել տալ 1817 ին , եւ «ձախել մարմինն հրով . . .» :

Տէտէ-պէյի կը յաջորդէ իր եղբայրը Մըստըֆ իբր տէրը այդ լեռներուն : Մըստըֆ , որ Մուսթաֆան փաշայի սարսափէն Մարաշ փախած էր , մերթ իբր Չորատէր եւ ապա օսմ կառավարութեան կողմէ փաշայութեան տիտղոսով տիբեց այդ երկրին մինչեւ որ 1832 ին Հաճի Ալի պէյի կողմէ «կարգեցաւ իշխան լեռանցն ի վերայ երեսուն Չորատեարց» : Տասը տարի վերջ 1843 ին Ստանայի կուսակալ Ահմէտ Իզզէթ փաշան ամէն ճիգ կը թափէ նուաճելու համար Մըստըֆը , սակայն չյաջողելով՝ անոր ընտանիքը սրէ կանցնէ , Մըստըֆ Մարաշ կ'ապաստանի յետոյ Հալէպի կուսակալին հետ Պոլիս կուգայ եւ կրկին ձեռք կը ձգէ իր գիրքն ու երկիրները , աջակից ունենալով իր հօրեղբորորդին Էօմէր աղա : 1862 թուականին տակաւին այդ լեռը ապստամբ կը նկատուէր , երբ «ոմն ի մերայնոց գրէր , վեշտասան դեօղս հայոց լինել ի լերինսդ իբր 600 տամբք հաւասար գողով քաղաքավարութեամբ թուրքման լեռնարնակացն . սակայն հարկ է թէ ունիցին եւ հայրենի աւանդութիւնս եւ կրօնս , որոց ցանկալի է յոյս հետադատութեան մանուանդ ի զիւտ հնազոյն ազգային եւ կրօնական յիշատակաց . . .» :

Սեւ շերակ մասին կը յիշատակուի իւրեաները ամբողջական ընելու համար հոս քաղուածաբար եւ համաբոտակի խօսինք նաեւ Սեւ Լեւրան վանքերուն վրայ օգտուելով Ալիշանի վերոյիշեալ երկէն :

ՍԵՒ ԼԵՐԱՆ ՎԱՆՔԵՐԸ .—

Հոովմէական տիրապետութենէն մինչեւ այսօր այլ աւազակարոյն լեռները ժամանակ մըն ալ եղած են

Քրիստոնէական զարգացման եւ Իրական Վերածնունդի մը կեդրոնը , այն աստիճան որ կրցած է մեր միջին դարու պատմիչներէն «սուրբ» մակղիրով որակուիլ : Յարմար եւ կեդրոն սեղ մը ըլլալով՝ «գօլով տեղւոյն երիցուն (հայոց , Ասորեաց եւ Յունաց) եւս աշխարհացն միջասահման , յորս յարեցան եւ Վրացիք , ապա եւ Լատինք յաւուրս կնաչակրաց» :

Ազգային պատմիչներէն դրեթէ անալին անգամ Սեւ շերակ յիշատակութիւնն ընողը Ա . Լատովերտցին է . որ Յունաց Ռոմանոս Գ . կայսեր Հոլէպի վրայ ըրած արշաւանքի մասին (1028) խօսած ատեն կ'աւելցնէ «Եկեալ (Ռոմանոս) հանդիպի Լերինն որ կոչի Սեաւ եւ տեսնէ անդ բազմաբնակ վանօրեից եւ մեկասաւնս միայնակեցաց . . . կրօնաւորք երկաթի բրիչ ի ձեռս անուալ՝ խոնջեալ աշխատէին ի գարի սերմանեաց՝ պատրաստելով զօրապահիկն կերակուր . . .» :

Ռոմանոս կը սրտնեղի տեսնելով կրօնաորներու բազմութիւնը եւ կը յորդորէ «աղեղնաւորեշ» զանոնք : Մօտ քառասուն տարի վերջ 1066 ին «Ամիրայ ոմն պարսիկ Աւչին անուն , դայր խաղայր բազմութեամբ դօրօք եւ արբար ձմերոց ի Սեաւ շերակ . . . եւ Սեաւ լեռաբն ամենայն գաւառն ի ծայրէ ծայր լցաւ աբեամբ կրօնաւորաց եւ քահանայից եւ արանց եւ կանանց եւ ծերոց եւ տղայոց»(*) : Իսկ Ալիշան կ'աւելցնէ խանդավառ «փոխեցին կենդանիք զմեռեալս , դարձեալ բազմացան կրօնաւորքն եւ շինեցան Անազատք այնքան՝

(*) Մատթէոս Ուռհայեցի

մինչև յետ երեսուն ամաց ի գլխել յայս կոյս բանակի Ա. խաչակրաց , ընդ Ռուբէնի եւ Հեթման պայազատաց նոյնպէս եւ վանորայքն Սեաւ շերիկն կերակրօք օգնէին նոցա . յիշեն եւ պատմիչք նոցին արեւմտեայց զբաղմութիւն վանօրէից Սեաւ շերիկն եւ ասեն ընակեալ ի Հատինաց եւս եւ յամենայն ազգաց» :

Գրիգոր Վկայատէրի Հայոց Կաթողիկոսի աշակերանն ու գործակիցը՝ Մատթէոս քննչ . Ուռնայեցին, այսպէս կը գրէ 1102 ին . «հասաք Սուրբ շեառն՝ զոր սեաւն կոչին . եւ մեր սեփական եկեղեցիքն են .

Ա. — Ուխտն սուրբ զոր ըստ Ասորի բարբառոյ Պառչակեոյ կոչի , որ թարգմանի դրախտ Ասորոճոյ» :

Բ. — Մեկաստան կամ Անապատ՝ ԱՐԵԳԻ անուն , ուր կ'աստիճականուի Գր . Վկայատէր 1103 ին : Ուրիչ պատմիչ մըն ալ այսպէս կը գրէ Վկայատէր Կաթողիկոսին համար «ի Սեաւ շերիկն» միայնաբանս ընակէր^(*) :

Գ. — Շուրղր անապատ , «Երկոցուն սոցին եւ լեռանցս՝ սահմանորդ էր հոչակագոյն մենաստանն Շուրղր անապատ» որ Բարսեղ Կաթողիկոսին սեփականութիւնն էր եւ «ուր թաղեցաւ անդէն» : Այիշան կասկածելով հանդերձ Շուրղրի Սեաւ լեռան պատկանելու մասին կ'աւելցնէ յիշատակելով Շնորհալիի եւ ուրիչ հին պատմիչի մը վկայութիւնները «ի յանապատ իմն ընակեալ ,

(*) Ներսէս Շնորհալի անոր Թողը այսպէս կը վկայասանէ Վրկայատէրի մասին «մինչ ի Տաւրոս լեառն հասեալ՝ անդ ուր սրբոցն բնակք եղեալ եւ ի մարմնի հրեշտակացեալ . . . ի վայելուչ յայն վայր եկեալ , հովուապետին զգօնացեալ ի սեաւ միմ լեառն անլանեալ , ուր են հոգիք լուսաւորեալ» : Իր յաջորդը Բարսեղ Կաթողիկոս եւս «եմուս ի լեառն սեաւ , ուր են բազում անապատք եւ վանօրայք» :

ի մէջ լեռանց Շուրղր անուանեալ : Ոմն ընդ Մարաշոյ ^(*) եւ Սոսոյ ասէ , ոմն յերի Գեանոյ , իսկ այլ ոմն ի հնոց՝ ստուգագոյն սայ նշան ըստ իւրում գիտութեան «մերձ ի նոր քաղաք» ասելով , այլ աւա՞ղ զի անծանօթ է մեզ եւ տեղի նորոյ քաղաքի» : Գրիգոր աղայ Անտիոքի հարաւակողմը կը համարի եւ այն ալ իսր բերդ ոչ թէ իսր վանք , զոր գրաւած էր Սալաէտոսին «գ'Բարե անուամբ զարմանազին , որուն զՇուրղրը կոչէին , ապա ի միւս կողմն անցին , ի հիւսիսոյ Անտիօքին» : Այս բերդը ծանօթ է հիմա ճիզր-եղ-շուրղր գիւղին հարաւային կողմը Որսնդէսի գետահովիտին մէջ եւ Բարսաղ-ձիւղի կը կոչուի :

Դ. — Բարսեղանց անապատ . Մատթէոս Ուռնայեցի , այն ատենները անդէն ունեցած մեծ երկրաշարժին մասին խօսած ատեն այսպէս կը յիշատակէ վերոյիշեալ անապատը . «եւ եղև ի Սեաւ լեառն յանուանի անապատն որ կոչի Բարսեղեանց» նոյն երկրաշարժին է որ կը կործանի Մարաշի մօտ Յեւուանց մեծ Անապատը , ուր կը մեռնի «մեծ եւ վառաւոր վարդապետն հայոց Մաշիկեւորն» . բայց կիլիկեցի պատմիչը տարբեր կը գրէ . «եւ մեծ վարդապետն Մաշիկեւորն՝ կատարեցաւ ի Վարդկունն» : 1269 ի Մաշիս ամսուն մէջ պատահած երկրաշարժի մասին խօսած ատեննին այսպէս կը

(*) Զէյթունի արեւմուտքէն անցնող գետին բացած խորխորատը մօտ 40 մէթր եւ ասելի բարձրութեամբ , կը կաշուի Շուրղր այդ մասին վրայ երկարող կամուրջը Շուրղրի կամուրջ (Շըղըը կանտարոյ) : Նոյնպէս Զէյթունէն դէպի արեւմուտք 6 ժամ հեռաւորութեան մը վրայ գտնուող Ֆրուսէն (Ֆրուսեղ) հայ գիւղին մօտէն անցնող գետին մէկ մասը կը կոչուի Շուրղր : Թէ Զէյթունի եւ Թէ Ֆրոսեղի մօտերը կան հին վանքեր սակայն զժուար է լոկ անունին նոյնութեամբ եզրակացնել էէ Շուրղր անապատն է :

գրեն . « եւս առաւել առ շերտաւքն որ Սեաւ կոչի »
Մաշկեւոր վանքին մօտ կը յիշատակուի Անդրեաս-
եանց վանք մը եւս :

Ե . — Քարաշիրաւ կամ Քարաշիրու կը կոչուէր
Ասորերէն լեզուաւ , հայերէն կը նշանակէ Սուրբ ուխտ
ձգնաւորաց , որ կաթողիկոսի թղթոյ Սարգիս մեկնիչին
աշխատավայրն եղաւ ժամանակ մը . հետզհետէ ուրիշ-
ներ ալ կը յիշատակուին ինչպէս Ստեփաննոս քահանայ
մը « հսկողս վանօրէից Սեաւ շերիկն . . . սուղ զկնի
մեծն ն . Լամբրոնացի եւ հուսկ ապա վերոգրեալն Մաշ-
կեւորցի , եւ յետոյ ուսումնասէր եւ մեծ վարդապետն
Մխիթար Գօ » :

Զ . — Շաիրիիկն . այս խրթնաձայն անունն ալ օ-
տար կը թուի , Աղբ . ժամանակակից պատմիչներէն
մին այսպէս գրէ « Ինգնաշիոս » որ զՂուկաս մեկնեալ
է , ի Շաիրիիկն ելեալ էր , սեսեալ էր ի տեւրեանն տուն
լի լուսով . . . զի յառաջ շատ հարկեալ էր զնա Գրիգո-
րիս կաթողիկոսն , որ զՀոռովկայն կառ . եւ նա ոչ
հաւանէր՝ անարժան զինքն ասելով , « ապա յանձին կա-
լաւ » :

Է . — Պաղակ-ձեակ կամ ըստ կիրակոս պատմիչի
Պաղակ-ձակ , Յունաց Վասիլ կայսրը կերթայ « ի Սեաւ
շեառն » երեք հաւատարիմ մարգիկներով եւ « Եմուտ
վանքն որ կոչի Պաղակ-ձիակ » :

Ը . — Ս . Գեորգ վանք , որ Լատին Պենետիկգ-
եան կրօնաւորներուն կը պատկանէր , որոնց կրօնա-
պետին մէկը կը յիշուի 1140 թուականին Անգեր ա-
նունով :

Թ . — Ս . Սարգիս վանք , այս մենաստանը կը
պատկանէր դարձեալ Լատին Կեսերսեան միակնանց
ի շերիկս »

Ժ . — Ս . Գեորգ վանք հայոց , որ հաւանաբար
Սեւ շերան մէջ ըլլալու է :

Ահա այսչափ ծանօթութիւններ միայն ունինք Սեւ
շերան մասին մեր հին բանասէրներէն : Թափանցող եւ
հետախօյզ մտքերու կարօտ է յիշեալ մրիկն ու անթա-
փանցելի լերան բնական , տնտեսական , բանասիրա-
կան , ցեղաբանական եւ այլ զանազան առաւելութիւն-
ները երեւան հանել , վերլուծել , այդ թողլով աւե-
լի կարող ու ձեռնհաս գրիչներու , մենք անցնինք մեր
բուն նիւթին , Սեւ լերան՝ Հայ շեր ի կոտորածի իրա-
կան պատմութեան , խօսելով առաջին անգամ այն նա-
խօրեակի մասին որ սեւասքօղ եւ թուխպ ամպերով ու
սեւ ագռաւներու կռիւնովը տաւաօտեց . . . :

ԿԻՒԿԻԱ ՄԻՆՁԵԻ ՋԱՐԴԻ ՆԱԽՈՐԵԱԿԸ

Կիլիկիա այդ նախապատմական դարերէ ի վեր բազմաթիւ ցեղերու, ազգերու բնակավայրն ու օրրանը եղող եւ զանազան անտեսական, կրօնական ու քաղաքական արւեւնահեղ պատերազմներու թատերավայրն հանդիսացող այդ պատկառելի երկիրը, ամենէն բարգաւաճ, խաղաղ եւ հանդիստ միջավայրն եղած է հին ընթիւմն ատեն, խաղաղ՝ համեմատաբար Հայաստանի բոլոր նահանգներուն :

Պատճառները շատ օրոշ են եւ մէկէ աւելի Կիլիկիա ունի այլազան կլիմա, ցօւրտ, տաք եւ բարեխառն, եւ Կիլիկիոյ ժողովուրդը իր միջավայրին հարազատ զաւակն է :

Բնականօրէն Սարոսիոն չարքաշ, ճարսիկ, ոստոստուն ու ազատասէր պիտի ըլլար եւ դաշտաբնակը աւելի դանդաղ, մեղկ, թուլամորթ ու հնազանդող: Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ գտնուող համեմատաբար աւելի հոծ գանդուածով Հայ. կեդրոնները առաւել կամնուազ կրցած են դարերով ինքնապաշտպանել եւ պահել իրենց ինքնօրինութիւնը, խրոխտ, ազնիւ ու վեհ նկարագիրը: Մինչդեռ ընդհակառակը, աւելի վարը, դաշտաբնակ վայրերուն մէջ, հոս հոն տարտղնուած ու ցրուած հայութիւնը ենթակայ եղած է յաճախական բարբարիկ յարձակումներու, բռնաբարումներու՝ մասամբ կորսնցուցած հայեցի իր յատկութիւններն ու ազատասէրի ըմբոստ ու

զին, ինչպէս իրեն դրացի քաղաքականապէս, կըթապէս ու բարոյապէս աւելի ցած մակարդակով քանի մը փոքրիկ ցեղեր^{*)}: Իսկ առանձին կամ հայախառն բնակութեամբ թուրքերը միշտ յոխորտ Տիրողի եւ ոչ-հպատակի արհամարհող հանգամանքով հետզհետէ՝ զօրացուցին իրենց մէջ, տիրելու, սեփականացնելու, եւ ինչ որ օտար էր զայն ստրկացնելու, ատելու, վանելու եւ ոչնչացնելու ձգտումն ու համոզումը:

Կիլիկիա բաղադատաբար նուազ հալածանքի ենթակայ եղած է հին ընթիւմն քան Հայաստանը, որովհետեւ ոչ մէկ ատեն եւ մեծ իրաւունքով թուրք քաղաքագէտներ իրենց զուլս ունենալով Կարմիր Հիւնքեարը, չէին ունեցած այն մտալախութիւնը թէ հոգ, այդ զանազան բազմաթիւ իսլամ ցեղերով լեցուն եւ Սիւրբոյ ու Արաբիոյ դրացի երկրին մէջ՝ կրնան Հայերը բացառիկ զիրքի մը տիրանալ, եւ ճիշդ տրամաբանած էին: Իսկ Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ դռնուող առիւծները եւս ստրկացնելու անօգուտ ու յոգնեցուցիչ ապարդիւն զեզերումներով ու բաղխումներով յուսահատած Համիտ, կարգ մը թեթեւ ու խաբկան ազատութիւններով դառագեղեց զանոնք երկիւղախառն անտարբերութեամբ մը գրեթէ արդիւնելով անոնց յարաբերիլը դաշտաբնակ հայութեան հետ: Այս կացութեան վրայ պէտք է աւելցնել յեղափոխական կազմակերպութիւններու (գոմիթներու) յայտնապէս չգոյութիւնը եւ անոնց անուանիչ ու անբոբոք կեանքը, ուրկէ այնքան կը սարսափէր հին ընթիւմն եւ ընդհանրապէս աւելի՛ բարեացակամ պաշտօնեաներու վարուելակերպն ու ժամանակ անցնելու քաղաքակա-

(*) Ասորիներ, Ֆէլլահներ, Քիւրտեր, Չէրքէզներ, Թիւրքեր, Արապներ, Քիլոտանիներ եւայլն:

նութիւնը եւ աճա՛ կ'ունենանք այն մեծ պատճառները
 Կիլիկիոյ համեմատաբար աւելի խաղաղ կայութեան
 մէջ ըլլալուն, քան ինչ որ չունէր Մեծ Հայաստանը:
 1908 Յուլիսեան Ազատութիւնը՝ Սահմանադրու-
 թիւնը, նոր եւ աւելի ազատ դարազրուի մըն էր բացած
 թուրքիոյ ճնշուած ցեղերուն, մասնաւորապէս Հայու-
 թեան՝ հետեւաբար Կիլիկիոյ Կիլիկեցիները աւելի շատ
 խանդավառուած Սահմանադրութեան վերերեւումով,
 փափաքեցան զեռ եւս իրենց վրայ երեւցող համրտեան
 սարկացուցիչ կապանքներէն թօթափել, եւ որով ու
 բնականաբար օսմ. այդ ընդհանուր խանդավառութեան
 ամենէն մեծ բաժին բերողները եղան՝ կոյր ու խելայեղ՝
 իրենց շուրջ հեռզհեռէ մարմնաւորուող ատիլութիւնը,
 թշնամութիւնն ու դաւերը չկարենալ տեսնելու աս-
 տիճան:

Այդ օրերուն էր որ Ստանայի տարաբախտ Առաջ-
 նորդը Մուշեղ Եպիսկ. Սերօբեան, թեմական այցելու-
 թեան ելած ըլլալով իր Վիճակին մէջ, կը հանդիպի
 նաեւ Պաղչէ (Պուլանդզ) ուր 2-3 օր կը մնայ
 տեղւոյն կրթական ու կրօնական գործերը կարգա-
 դրելու: Կառավարական պաշտօնեաները բարի գալուստի
 փութացեր էին, եւ սակայն Միւնթիւ Իսմայիլ էֆ. կը
 բացակայէր՝ Խառնը գացած էր, հոն թրքաբնակ ազէտ
 զիւզացիներուն մտքերը գրգռելու եւ իր պաշտօնան-
 կութեան վրէժը լուծելու. բայց պէտք է ըսել օձի եւ
 սատանայի չափ խորամանկ, կասկածներու առիթ չտալու
 եւ երեւոյթը փրկելու համար կը փութայ այցելել Մու-
 շեղ Սրբազանին:

Մուշեղ Եպիսկ. թափանցող աչքերով կարդալով
 միւֆթիին ներքին մարդը, Տ. Վահան քահանայի սեն-

եակին մէջ՝ ուր կը դտնուէր, կը խրատէ զայն եւ կը
 յորդորէ թողուլ իր հակասահմանադրական ընթացքը:
 Իսմայիլ էֆ. բոլորովին կը կեղծէ եւ կ'ուրանայ ինք-
 զինք ցոյց տալով ջերմ սահմանադրաւէր մը:

Արիւնոտ տաամէ՛ վերջ շատեր անպատկառօրէն եւ
 անխղճօրէն գրեցին թէ Մուշեղ Սրբազան իր վիճակի
 Հայերուն մտքերը գրգռեր է եւն, բոլորովին ակնխն
 եւ ակխիղճ գրպարսուքիւն մըն էր եղածը, այնպիսի
 մարդիկներու, մասաւանդ Սահմանադրութիւնը բերող
 անձերու եւ օրիակներու բերնով, որոնք «ի ձայն փողոյ»
 կը քարոզէին ինքնապաշտպանութիւն եւ զինուել, Մու-
 շեղ Ս. էն առաջ, դժբախտաբար նոյն անձերը, այդ հայ-
 բնիքի դաւաճան ցեցերն եղան առաջին հարուածը բար-
 ձրացնողները Հայու գլուխին. զրպարտիչները անմեղ
 Հայերուն եւ սխալ մեկնիչները մուշեղ Սրբազանի դո-
 նար խօսքերուն:

Ամէն աղտեղութիւններու մարմնացում միւֆթիին.
 Պաղչայի Հայերը զրգեց որ ջանան զինք վերահաստա-
 տել իր պաշտօնին վրայ, սակայն իր բաղձանքին իրա-
 գործումը չտեսնելով մեկնեցաւ կրկին Խառնը չըջա-
 կաները, ուր թրքաբնակ գիւղերու ֆեհեաները ընդհ-
 ժողովի կանչեց եւ միասին ստայօթ թուղթեր ցրուեցին,
 իրք թէ Հայերը ուրբաթ օր մզկիթին վրայ պիտի յար-
 ձակէին, եւն...: Այդ օրէն մինչեւ 1909 ապրիլ 2, թուրքը
 գէշ աչքով ու կասկածով սկսաւ նայիլ Հայուն: Շուկա-
 ներուն մէջ հոս հոն անմեղ Հայեր առանց պատճառի
 գանակոծուեցան եւ կառավարութիւնը աչք գոցեց,
 քաջալերեց:

Կիլիկիոյ մէջ ընդհանուր ատիլութիւն մը կար Հա-
 յերուն հանդէպ Բնական է երբէք զիւր չպիտի գար

Թուրք սիրող ցեղին՝ կեայուրին, ցած, ռայս ժողովրդի մը հետ հաւասար, կըբայր ըլլալու սկզբունքը, ըստ ուրում Հայկին կամ Լեւոնին Այլին դէմ բրած առարկութիւնները, բողոքները, իրաւունք պահանջելը եւն, եւն: Դերերը փոխուած եւ սանդուխի աստիճանները հակառակ դարձած կ'երևէին բարձրավիզ սիրողներու աչքին. եւ կը մտավիճէին ու կը վիճէին այսպէս. «Ի՞նչ ըսել է որ քրիստոնեան եւ մանաւանդ Հայը՝ երէկուան սարուկը համարձակի չընդունիլ մեր ըսածները եւ մեր խօսքերուն հակառակը պնդէ, իրաւունք պահանջէ, բողոքէ... Արդե՞օք այս կեայուրները մեզի դէմ հանել կը նշանակէ Սահմանադրութիւնը. այս է նոր բէժիմին բերածը... եւն, եւն» Այս զրութեան վրայ աւելցնելով հեղինակաւոր վատ ու հրէշաւոր գրդարչներու թելադրութիւնները սահմանադրական սկզբունքներու սխալ ու տարամիտ մեկնութիւնները թէ Սահմանադրութիւնը հայերուն բացառիկ զիրք կուտար, թէ այդ կերպով երկիրն ու կրօնը իրենցմէ պիտի խլուէր, ինչպէս նաեւ օսմ. խալիֆայութիւնը պիտի վտանգուէր, թէ նոր բէժիմը հայն ու թուրքը, իսլամն ու քրիստոնեան հաւասար նկատելով շէրիթին հակառակ կը շարժէր եւ օսմ. վեհապանծ ազգն ու իսլամ կրօնը փճանալու կը զիմէր: Եւ... այս զրութեան մեծ պատճառները հայերն էին, եւն... Այս յերիւրանքները ու բարուրանքները իսլամ տարրը զրգոնր էին քրիստոնեաներուն մանաւանդ հանգէպ հայերուն, որոնց մանկավայել, արտակարգ եւ աչքառու ուրախական ցոյցերը, իրենց դէմ գործուած անիրաւութիւններուն համար ըրած արդար բողոքները, իրաւունք պահանջելը եւն, արդէն լարուած իսլամներու համար անհերքելի փաստեր էին պարզամիտ այլ քանդե-

լու կոտորելու միշտ արամադիր ու ատակ խուժանին, եւ ահա այս ամէնը այնպիսի ձգտեալ վիճակ մը ստաջ բերին հայ ու թուրք տարրին միջեւ, այնպիսի կացութիւն մը ստեղծեցին իսլամ ու Բրիտանեայ ժողովուրդներու յարաբերութեանց մէջ, որ քսամնելի եղեոնի մը յանգեցաւ:

Այդ ծանօթ եղեոնին յայտարար ախտանշանները հետզհետէ սկսան երեւիլ կիլիկիայի գանախան քաղաքներուն մանաւանդ Ստամա քաղաքին մէջն ու շրջակայքը, նախ ստայօղ զրոյցներով, թէ Հայերը պիտի ապստամբին, թէ Հայերը պիտի ջարդեն թուրքերը, թէ Հայերը Սուրբ Մզկիթը սնպատուած են անոր դուռը աղտեղութիւններ քսելով, վերջապէս Թուրք խուժանը հայոց դէմ գրգռելու ամէն ստոր միջոցներ գործածուեցաւ. եւ ահա սկսան մեծ համեմատութիւններ առնել դէպքերը, բաղխումները, կեղեքումները, բռնաբարումները, սպաննութիւնները, որոնք աւելի սուր ու լայն հանդամանք առին ու արձագանդ գտան հեռաւոր քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ, ճամբաներուն ու լեռներուն վրայ, իրարու նման եւ այլազան վայրագ ոճրագործութիւններով. ոճրագործութիւններ, որոնց հեղինակները գրեթէ ամէնքն ալ անպատիժ մնացին:

Այդ ոճիրներու «թուումն մասանց» շարքերէն քանի մը ահնարախները միայն բաւական են աւելի որոշապէս ցայտեցնելու սխրայի(°) կռուավարութեան մը երեսէն առաջ եկած ամօթալի եղեոնին վայրագ եւ արիւնալից սեւաբանները:

Ս. — Ստանայէն բիչ հեռու Համիտիյէ (ձիհնակ կամ Եարսուլթար) գիւղաքաղաքին մօտը կը սպաննուի

վայրենաբար Տարսոնի Ամերիկեան Գոլէճի ուսանողներէն Անտիօքցի Առաքել Պէրպէրեան անուն երիտասարդը. կասկածները երիտասարդ սպայի մը շուրջ կը դառնային, եւ կառավարութիւնը շուտ մը կը գոցէ խնդիրը:

Պ. — Տէօրթ Եօլի եւ Սիւսի շրջակայքը ինչպէս նաեւ ուրիշ անդեր Իպամեեր յարձակում կը գործեն Հայերու վրայ եւ անոնցմէ ոմանք կը վերաւորեն ու անոնց կեանքերնուն կը սպառնան, յայտնելով թէ «Ատանայի մէջ Հայերը ջարդելու համար գոյութիւն ունեցող կազմակերպութեան մը կը պատկանին», եւն:

Պ. — Եօլիսիկ Զէյթունի շրջանին մէջ, ուր բնաւ Հայեր չպէտք է սպանուէին եւ հաղիւ թէ կը հանդիպէինք հին բէթմին մէջ անդամ, Սահմանադրութեան հոչակումէն անմիջապէս վերջ, հոն այդ ազատութեան արտոյան քաղաքէն տասը ժամ հեռու լերան մը վրայ կը սպաննուէին Մարաշցի Հայ պղնձագործ մը եւ մտագործ մը: Աւելի քստմնելի ոճիր մը կը գործուէր Մարաշի քաղաքին մէջ՝ Հայ կին մը կը խողխողուէր, կոկորդը, ձեռքերը եւ ծիծերը վայրագորէն յօշոտուած կտրատուած վիճակի մը մէջ... եւ արդարութեան ատեանը համոզում կը դոյացնէր(°) դատարանին մէջ թէ այդ կինը իր 15 տարեկան հարագատ զաւակին կողմէ սպաննուած էր...: Ո՛վ արդարութիւն:

Պ. — Օսմանիէյէն Հաճըն գացող երեք հաճընցի Հայ ջորեպաններ կը սպաննուէին Սիւսի Աշճալը-Ուշաղը կողմէ գիւղախումբին մօտիկ եւ ոճրագործները թէպէտ կը ձերբակալուին ու մահուան կը դատապարտուին սակայն այնքան թոյլատու կը գտնուին անոնց հանդէպ որ կը յաջողին առիթ գտնել եւ հիւանդանոցէն փախչիլ...

Ե. — Զարգէն քիչ առաջ երկու Հաճընցի Հայեր Գրիգոր Տատրեան եւ Եփրեմ Պուրճագեան Կարս-Պաշարի (Սիսէն վեց ժամ հեռու) մօտ կը սպաննուին, իսկ ուրիշ քանի մը Հայեր հաղիւ կ'ազատին ոճրագործներու դանակի սակէն կարծես հրաշքով, ճամբորդներ վերայ կը հասնին եւ ոճրագործները խոյս կուտան...: Ու կառավարութիւնը միեւնոյն պերճախօս դատապարծելի լուծութիւնը կը պահէ...:

Վերջապէս Ատանայի մէջ շուկները կը շտման, դէպքերը կը տասնապատուին անպատիժ, եւ կառավարութիւնը կը քնանայ թուրքեր կը յարձակին հայ ազնիւներու եւ պատանիներու վրայ զանաք բռնաբարելու, իրենց ստոր կիրքերուն ենթարկելու մտածումով: Սակայն ենթակաները վեհանձնաբար կը պաշտպանեն իրենց պատիւը: Այդ դէպքերէն ամենէն վերջինը Զատիկէն քանի մ'օր առաջ գործուած սպանութիւնն է Հայ պատանիի մը կողմէ: Թուրքեր քանիցս կը հետապնդեն Հայ պատանի մը, որ յուսահատած եւ փախուստի միջոցներէ զրկուած կը գիմէ վերջին ստոր ու վճռական միջոցին՝ զէնքով ինքնապաշտպանութեան, զինք հետապնդողներէն երկուքը կը տապալէ գետին եւ կը յաջողի փախչիլ: Սպանութեան լուրը կայծակի արագութեամբ կը տարածուի անմիջապէս թուրք թաղերու մէջ, տենդայոյց խուժանը հետզհետէ կ'ստուարանայ, Հայեր դիմում կընեն կառավարութեան որ ջանայ սպաննիչը գտնել եւ խուժանը հանդարտեցնել, մինչդեռ կառավարութիւնը հայ պատանին հայերէն կ'ուզէ փոխանակ իր պարտականութեան գլուխը գտնուելու եւ ոճրագործը ձերբակալելու. կառավարութիւնը անկարող կ'զգայ ինքզինք(°) արգիլել խուժանը... եւ ոչ միայն տխուր հան-

դիստետեւը կ'ըլլայ յանուն Սահմանադրութեան օր ցորեկով գործուած եղեռնին՝ այլ ուղղակի եւ անուղղակի կերպով կը նպաստէ խուժանին, որ երթալով կըստուարանար եւ հայ թաղերու վրայ կը յարձակէր «Սպաննիչը տուէք» ոռնալով . . . սկսելով սպաննել, այրել ու քանդել: Եւ արդէն սկսեր էին միալ Ստանայի տուները, հայեր սարսափած ոմանք օտարահպատակներու քով կը զիմէին, որոնք կը պաշտպանուէին կառավարական զօրքին կողմէ, իսկ մնացածները իրենց տան մէջ Սասունոյ կ'պալաւնէին: Քանի մը տասնեակ հայ երիտասարդներ սակայն, տեսնելով խուժանին աւերը, ինքնապաշտպանութեան սուրբ ու ազնիւ միջոցին կը զիմէն: Կըսկին զիմադրել եւ թուրք խուժանին այրել սկսած թաղերու հայ բնակչութիւնը աւելի սպահով զիրքի մը մէջ ժողովել, այս զիմադրութիւնը պահ մը կընկրկէ խուժանը, եւ սակայն կը կատղեցնէ, որ աւելի ստուարացած կը կրկնէ իր յարձակումները եւ կընդարձակէ զայն աւելի լայն գեանի մը վրայ զանազան ուղղութեամբ...: Արդէն Պոլիս խառնակ վիճակի մը մատնուած էր այդ թուականէն մէկ երկու օր առաջ եւ կը շարունակէին համալսական զինուորները շերիար պահանջել, մինչ Ստանա եւ ամբողջ Կիլիկիա ձգնաժամային օրօրով մը կը տատանէր մահուան անդունդին վրայ...: Ահա այդ վայրկենին հասան Պոլիսէն Ասանա հարկ անհրաժեշտ հեռագիրներն ալ, եւ վայրկենապէս արձագանդեցին Կիլիկիոյ ամէն թուրք անկիւնները չափազանցուած ու գրգռիչ մանրամասնութիւններով ու Կիլիկիան զարձաւ թատերավայրը այնպիսի խուժողուժամօթալի եւ բարբարիկ կոտորածներու, խողխողումներու, վանտալական աւերումներու, զորս երբէք տեսած ըլլայ քաղաքակիրթ աշխարհը...:

ՍԵՒ ՈՒ ԿԱՐՍԻՐ ՕՐԵՐԸ

յդ սե՛շ ու կարմիր օրերուն Պաղէի (Պոլսերգ) մէջ ուսուցիչ էի եւ ականատես այդ արհաւիրքից եղեռնին:

1909 Ապրիլ 2 Հինգշաբթի ժամը չորս ու կէսին հին րէժիմի երկրպագու եւ ջատագով փաթթոցաւորներու եւ իրենց համախոճներու փոփսուքները մեր մէջ կը ծնցնէին այն համոզումը թէ, մանուկ սահմանադրութիւնը եւ մանաւանդ հայերու կեանքը վտանգի մէջ էր: Ժանտարմաներ սրարշաւ գիւղերը կը փութային Ստանայի կեդրոնէն հասած գաղտնի հեռագիրներ ու նամակներ տանելով արիւնախանձ խուժանին, ինչպէս որ Տէլի Եռսուֆ հեռագրած էր Օսմանիէյէն-Պաղէի իր եղբօրը միւֆթիին. թէ «Հայերը ջարդեցիք . . .»:

Մենք անցուղարձէն բոլորովին անտեղեակ ու անտարբեր քանի մը միամիտ հիւսն գրուի ջոջերու քմահաճօյքին գերի, մեզի լարուած ծուղակին անզիտակ՝ թիչ վերջը մեզ յօշոտելու պատրաստուած թուրք զրացիները բարեկամ կարծելով, կը փութայինք խորհուրդ հարցունել: Անոնք, մեծէն մինչեւ պզտիկը լուրջ, բայց գունատ դէմքերով՝ կ'անարգէին մեր բռնած ընթացքն ու խորհելակերպը, վստահութիւն ներշնչելով միանգամայն հեռուեալ խօսքերով. — Պարսերգ պարսերգ իշի կէջիւնիշէսէ, պի՞ց մի կէջիւնիշէսէսիգ. «Մեր նախնիք կրցեր են իրարու հետ հաշտ ապրել, մենք չպիտի կընանք ապրել»: Այս մղլոտած խօսքերէն վերջ, մեր զոնները ափ կ'առնէին, եւ ա՛հ ու գողի մատնուած խեղճ կիները, աղջիկներն ու մանչերը կը օրտապնդէին, այդ նենգ հայակերները:

Ազգրի 2 ժամը 8 ին կասկածները աւելի իրակա-
նանալ սկսան եւ մեզ վստահեցնող դրացիները սկսած էին
զուրս տալ իրենց սեւ ու զիւային գոյնը : Այլ եւս պէտք
չէր խաբուիլ , վտանգը մօտալուտ էր . . . : Ամէն հայ
խանութպան դէպի տուն կծիկը կը դնէր , շառեր քա-
հանային սենեակը կը փութային , միամիտ աղայական
դասն ալ նմանապէս ճարահատ , քահանային տունը
կ'ապաստանէր՝ միջոց մը ստեղծելով իրաց կացութեան
վրայ խորհրդակցելու եւ սրամահ չըլլալու համար :

Ժողովին արձակած վճիռները այլազան էին , ան-
գամներու յայտնած գաղափարները իրարմէ շատ տար-
բեր . փորձառու մարդիկ ինքնապաշտպանութեան , իսկ
միամիտներ ու մօքով կոյրեր մղկիթ ապաստանելու
եւ կամ կառավարութեան զիմելու որոշում կուտային :
Վերջապէս վասնզին առջեւ խելայեղ նոյնիսկ փորձա-
ռու կարծուած Տէր պապան՝ շուարած ջոջ աղաներու
թելադրանքին կը հետեւէր եւ կը հաւանէր կառավա-
րութեան անկեղծ , անձնուէր ու հայրենասէր(․^օ) պաշ-
տօնեաներու եւ պէյրու դոնները ձեռք առնել , յուսա-
լով սպանդանոց առաջնորդելէ փրկել հայ գեղջուկը :
Ծովամօխը օձին կը փաթթուի աղատուելու յուսով ,
եւ խեղճ Տէր Ստեփան քահանան , աղաները եւ ես
(իբր տեղույն վարժապետը) , թուրք դոնները պատելով
ի գուր կը ջանայինք կակղեցնել քարացած անգութ սրտե-
րը : Տեղակալին , Կալուածոց Տեաչին եւ բոլոր կառա-
վարական պաշտօնէից տուները պտտեցանք , աղա-
չեցինք , պաղատեցանք , բայց ի դո՛ւր , անօգուտ էլ
ամէն ինչ եւ յուսահատ վերադարձանք : Զարդի ծրա-
գիւրը վաղուց պատրաստուած էր , կը մնար միայն գոր-
ծադրութիւնը :

Միւֆթիւ , Գայմագամ , Ռէփի տեսուչ Յոյն Նի-
քոլա մօքերը հանդարտեցնելու եւ ապահովութիւն
ներշնչելու կեղծ պատրուակին տակ , տունէ տուն պը-
տտեցան եւ երգում ըրին որ հաւաքուած խուժանը յե-
ճիփներ են եւ Ատանա պիտի մեկնին : Այսպէսով սար-
սափի մատնուած հայ գեղջուկը ընչ մը հանդարտեցաւ ,
. . . զոհուելու պատրաստուեցաւ :

Ես եւ Տէմիրճեան Պաղտասար աղա , լարուած որո-
գայթը տեսնելով արիւնկղակ բորենիներու ճիրաննե-
րուն մէջ չի յօշոտուելու խոհեմութեամբ հեռացանք եւ
ամրացանք Պաղչեյէն տառը վայրկեան հետու Գագերչե-
անուն թաղը , Պաղտասար աղայի տունը , ուրկէ կը
տեսնուէր ծառերու , թփերու եւ մացաներու ետին
զարանակալ խուժանը մահապիւրու : Մտատանջութիւն-
նիս մեծ էր , տազնապայոյզ վայրկեանի մը մէջ մեծա՛
շուարած էինք , Աստուծոյ , մահուան եւ գերեզմանի
վրայ կը խորհէինք , կը մտածէինք նաեւ թէ ի՞նչ կացու-
թեան մէջ է Մայրաքաղաքը , կուսակալութիւններն ու
գաւառները : Անզօրներու ապաւէն եւ զօրաւորներու
միայն պաշտպան Ստուածը օգնութեան կը կանչէինք եւ
անոր կ'ապաւինէինք : Մեր քով հազիւ քանի մը զէնք յ
ունէինք ինքնապաշտպանութեան համար : Ամբողջ տա-
րի մը աշխատած ու չէինք կրցած ինքնապաշտպանու-
թեան նուիրական իտէալն արծարծել մնած , սարկա-
ցած հարուստներու սրտին մէջ , վերջին բողբէին հա-
յերը հեռզհեռէ գիտակցութեան կուգային եւ կարծես
ընազդազար իրարու քով կը համախմբուէին . տառը
հայ տուներու ամբողջ ընտանիքը մեր քով եկած էին .
հայ ու թուրք յարաբերութիւնները բոլորովին խղուած
եւ երթեւեկը դադրած էր . լո՛ւս ու մունջ կը սահէին

հայուն այդ օրհասականի վերջին վայրկեանները , լո՛ււ եր նոյնպէս Պաղչին ու այդ մեռելային խորհրդա-
ւոր լոռութեամբ կը պատրաստուէր կարծես մօտա-
լուտ ազետայի բողբոջներուն եւ յուսահատական ողբեր-
գութեանց ունկնդրելու :

Խուժանը կ'ոռնար հեռուէն . երկինքն ամպամած ,
սուգի մէջ մտած կ'արտասուէր տխրայոյզ , պսպղուն աստ-
ղերն ու ցաւերու սիտիւիչ լուսնկան տխուր էին երկնա-
կամարին վրայ՝ գոգցես հայու մօտալուտ եղեռնէն
սարսափած ու մոլորուն՝ հայուն մահազղը կը յօրինէին
ամպաքօղ : Ամենուս գանկին մէջ տագնապ մը կը փո-
թորկէր , անասունները հանգիստ էին , աղատ կը ճեմէին .
մինչ անտէրունջ հայը սրտասրտի փակուած կը մնար իր
անակին մէջ , սպասելով վայրկենէ վայրկեան չարաշուք
բողբոջին :

Երկինք լո՛ււ եր , ինչպէս Աստուած աներեւ-
ւոյթ . . . , երբ վայրկեանը հասաւ :

Գիշերուան ժամը եօթն էր . Պէպէք անուն երի-
տասարդ մը , որ բնիկ Պաղչէցի էր եւ գործի առթիւ
Խառնը կը գանուէր , հազիւ ինքզինքը Պաղչէ նետած
էր եւ մեր քով եկած ապաստանիլ արիւնջուայ : Այդ
Թշուառ եւ մրանգամայն խիզախ հայորդին , Խառնիէն
հուրի , սուրի , բորինեբու մէջէն քաջութիւնն ունեցեթ
էր ճողոպրիլ եւ Փօլատեան ագնիւ գերդաստանէն՝ Պօ-
ղոս աղայի տունէն գրուած նամակ մը բերել մեզ ,
որուն պարունակութիւնն իր ամբողջութեամբ հոս կ'ար-
տագրենք :

Արժանաշնորհ

Տ. Վահան Բինյ . Տէր Ստեփանեան
եւ պատ . Թաղ . Խորհուրդ հայոց
Պաղչէի

«Պու կիւն՝ ֆիղան , եէսու մաթէմ կիւնի տըր -
կիւֆիտանլարըմըզ աիւսամըզ տաղլար վէ օվալար-
տա պօղազլանտըլար , քէօյիւմիւլզ անէշ վէ գըլըճ
իչինտէ , կէլինլէր , գըզլար վէ չօճուգլար ձանա-
վարլարըն փէնչէլէրինչ տիւշտիւլէր , Ալլա'ի տա իմ-
տատ իմմէյօր . պիր գաչ քիշի ֆօլատ օղլու Պօղոս
աղանըն խանէսինտէ միւտաֆա'ա իտիյօրըզ . ամա'ն
իմտատ . . . աճէլէ Գայմագամ պէյէ խապէր իտինիզ
իւշ սասաթ գատար պիր չարէ օլմագլա' սէմատէ
կէօրիւշիւրիւզ : Պու սօն իմզամըզ օլաճագ տըր :
Աաղօթարար

ՍՈՂՈՄՈՆ ՓՕԼԱՏԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ՔՇՆՅ . ՉԱՓՍՐՃԵԱՆ
2 Ապրիլ 1909 Խառնի

Այս մահաբօյր յուսահատ գրութիւնը Խառնըի եւ
Հարթաձրի տարաբաղբ հայերու կողմէն կուգար . խնձ
ու Թշուառ ժողովուրդ , որ անաստուած բորնիներու
եւ բարբարոս խուժանի պաշտպան Տեղեկալէն օգնու-
թիւն կը յուսար , արիւնարբու լիլիէ մը գուլթ ու գորով
կը մուբար . . . :

Աւելորդ չպիտի ըլլար կարծեմ յիշել այս պա-
րագայիս պատմահօր-Մ . Խորենացիի- ողբը . — «Ող-
բամ զքեզ ժողովուրդ հայոց»՝ որ տակաւին այսքան
զարկերու տխուր փորձարկութիւններով չեղար փորձա-
նու անցեալի սխալներէզ , յիմար յոյսերէզ եւ յուսա-

վրիպու մներէ՞ք՝ որոնք չափազանց սուղի նստան քեզ . .
Եբբ արդեօք պիտի խեղամոխս ու խելարերիս . . . :

Նոյն գիշերը ժամը 8 ին եւս Լաքսանը գիւղին հա-
յութիւնը լաց ու կոծով անեղոյն Տ . Յովհաննէս Քա-
հանային առաջնորդութեամբ ղրկենք հետապնդող թուր-
քերէն սրախողխող չըլլալու համար գաղանի ճամբաներէ
փախած անդակալին ոտքն իջնալ կը փութար . միա-
միտ Տ . հայրը , անցուղարձէն բոլորովին անտեղեակ
ուղղակի սպանդանոց կ'առաջնորդէր թշուառ ժողո-
վուրդը : Մեր ազգարար նշանին հնազանդելով , ամբա-
ցած տուներնիս եկաւ . պահիկ մը ազատ շունչ առին
այդ հարածական տգէտ-անմեղները :

Սուգի գիշերն էր . ա'լ իրարու յաւիտենական հրա-
ժեշտը կը կարդայինք . Տ . Յովհաննէս քննյ . իր հօտը
կը հազորդէր արտատուալեց աչերով : Վաղը ամենեխ
աղ գերեզման պիտի զրկեմ կը յարէր այեզարդ Տէր
պապան : Այդ երկուքի գիշերը մինչեւ արշալոյս լաց ու
կոծով եւ սրտադողով հսկեցինք : Այդ էր մնադած իբր
ապաւէն , իբր վերջին յոյս . փախուստի ճամբայ չկար ,
ո'չ այ կարեւոր ոյժ մը երկարօրէն զիմադրելու :

Սեւ ու մահարեր արշալոյսը երեւցաւ սոյխտակ
ամպերու տակէն ինչպէս խուժանը թիփրուն ու մա-
ցառներուն ետեւէն . եւ անա' հրոցանաձգութիւն սկը-
սաւ թշնամիին կողմէն . . . ազատելու ո'չ մէկ յոյս
չկար . փախչիլը միայն եթէ ոչ հիմնապէս գոնէ մասամբ
մը կը խոստանար ապահովել մեր կեանքերը . այո' ,
փախչի'լ , բայց ուր կամ ինչպէս . . . անկարելի էր
այդ եւ աւելի վատ . շրջապատուած էինք արկուարբու
գաղաններէն , ո'չ մէկ հնարք փրկու թեան : Պաղտա-
տի շոգեկառքի դժին վրայ աշխատող գերմանացիներն՝

հաճօքով կը զիտէին այս անաւոր ու քսամնելի տե-
սարանը մահարոյր : Խուժանապետ Միւֆթիւն՝ «Մու-
հաւակեհէ սաղալաք» ոռնալով խուժանին հետ , կը յա-
ռաջանար դէպի Հայոց տուները : Խուժանը , կոյր մուկե-
ռանդութեան զոհ այդ ցածողի արարածները , Միւֆթիւի
կամքին ու քմահաճօքին բացարձակապէս գերիներ՝
կազմ ու պատրաստ էին գործագրելու անոր սուրբ(.
բերնէն դուրս թափող իւրաքանչիւր պատգամ : Գան-
պէր զատէ Միւֆթիւ Իսմաիլ Էֆէնաթի Հայ լետան Հա-
միտ ին սոււած ազգանշանին վրայ , խուժանը երկոյս
«Սուրբան Համիտ յօ'գ եւչա» պօռալով , սկսաւ նախ
այրել հայոց զարոցն ու Եկեղեցին եւ ապա օճախները
անդէն հայուն :

Հուրը գիււական , սուրն ու թալան , լափել սկսան ամէն
բան , կրակի բոցերը շուտով տարածուեցան . գաւա-
ռակին հարիւրէ աւելի տուները մի քանի ժամուան մէջ
աւերակ դարձած էին , մինչ խուժանը պար բոլորած
այդ հրդեհուած տուներուն շուրջ՝ կրակին մէջէն կի-
սայրեաց ու խոնձուած փախչող հայը կը խեղդեր , կը
խողխողէր եւ կամ քարերու տարափի մը տակ կը թա-
ղէր : Հայերէն շատեր ինքնահամ կրակին մէջ կը նետ-
ւէին՝ վատերու ձեռքը չիջնալու կամ անոնց ձեռքով
չմեռնելու համար եւ կը մոխրանային . . . : Աղեխարշ
տեսարան , սեւ օրեր , երթար ու չդաք . . . : Աւելին
տեսարան , Փայթածը էօքքէ՜լ՝ գտած հայ վիրաւորները ձեռ-
քի կացինով ոչխարի պէս կը յօշոտէր , երեսունէ աւե-
լի հայ վիրաւոր երիտասարդներու գլուխն ու մարմինը
Չարդ ու փշուր ըրաւ այդ բորենին՝ որուն կացինի
ճայրէն արիւն կը հոտէր , անմեղի արիւն կը կաթկթէր :

Տ . վահան քննյ . եւ դատարանի անդամ կ'օծեան

Պօղոս աղա Գերմանացւոց քով ապաստանած էին Ապ-
 բիլ Յ Ուրբաթի զուլումին եւ ազատած կը կարծէինք
 զիրենք : Օսմանիչէն-Պաղչէ և «Հայերը ջարդեցի՛ք» , հե-
 ոագրող վառ Միւֆթիւի եղբայրը Տէլի Եոսուֆ ,
 սպաննուածներու զխակները մէկիկ մէկիկ խուզարկե-
 լով աչքէ կ'անցնէր , եւ յիշեալ քահանային ու Պօղոս
 աղային զխակները յօշոտուածներուն մէջ չգտնելով ա-
 մէն ազգու միջոց ձեռք կ'առնէ , կը քննէ եւ երբ
 կ'իմանայ թէ Գերմանացւոց քով ապաստանած են ,
 անմիջապէս կը փութայ հոն եւ պէտք է ըսել որ սիրա-
 յօթար ձեռք կը ձգէ եւ անոնց ախանջներէն քաշելով
 եւ սպտակելով մզկիթ կ'առաջնորդէ զանոնք :

Շատեր մզկիթ ապաստանած էին . Տ. Վահանի
 մայրն ալ հոն էր մզկիթին մէջ . երբ Տ. Վահան զբը-
 կաբաց նետուեցաւ իր մօրը գիրկը եւ լալահառաչ կ'ող-
 բար իր անկարողութիւնը՝ փրկելու իր հօտը . նոյնիսկ
 իր պարագաները՝ իր կեանքին դնով . . . : Երէցիկներ ,
 զգալով իր զաւկին եղբրական մահը , մայրական աղե-
 խարջ գորովով մը անոր անփորձ ու խելայեղ զուխն
 իր ծնդերուն վրայ առած՝ կարծես անոր յաւիտենական
 օրօրը կ'եղերգէր , ջերմ համբուրիւ ու աղի արցունք-
 ներով կ'ողողէր զայն : Մահամերձ Տ. Վահան կորսն-
 ցուցած էր իր պաղարիւնութիւնն ու մտքի հաւասա-
 րակչութիւնը : Քիչ մը անդին , տարբեր տեսարան
 մըն էր որ կը պարզուէր . ծնողազուրկ փոքրիկներ , այդ
 հանդ տեսարաններէն ու հրացաններու որոտագոչ պայ-
 թիւնէն շուարած քարերու եւ պատերու տակ սմբած
 ու սքլած նուազեր էին , ուրիշներ՝ սրտածախիկ կակիծ-
 ներով հոս հոն կը վազէին ու իրենց մայրերնին կը
 փնտռէին . . . : Մայրեր՝ կորուսած իրենց զաւկրները ,

աղիողորմ կսկածանքներով կը հառաչէին . . . ու մզկիթի
 կամարները կը թնդային անոնց այդ վայելչներէն :

Ո՛չ որ կը խօսէր , միայն կը վայէին ու կը հառա-
 չէին խելայեղ ջղապրկումներով : Մինչ այս սրտածախիկ
 տեսարանը կը շարունակուէր մզկիթին մէջ , մէյ մըն ալ
 զինուոր մը մզկիթ կը մտնէ եւ մարտիկներ կոթովը տը-
 ւած հարուածներով կը ստիպէ քահանային որ դուրս
 ելնէ : տարաբաղդ Տէրտէրը չկարենալով բաժնուիլ մօր-
 մէն երբ կը դանդաչէր՝ անգութ այդ հրէշածին զինու-
 րը բռնելով անոր ոտքերէն կը սկսի գեանաքարչ տանիլ
 զայն դէպի կառափնատեղին : Քսաներորդ գարու Վա-
 հան Գողթնացին էր , որ սպանդանոց կ'առաջնորդուէր :
 Վայրկեան մը վերջ մզկիթին առջեւ կանգնած էր Տ.
 Ստեփան քահանան :

Տեսարանն ահելի էր եւ շատ քստմնելի . մզկիթին
 բարձունքներէն ամէն օր դէպի երկինք բարձրացող
 օրհներգին եւ վարը գործուող ոճիրներուն մանրամաս-
 նութիւնները՝ դո՛ւք , դո՛ւք պատմեցէք ո՛վ հնամենի
 սօսիներ ու թթիւներ , պատմեցէ՛ք թէ քանի՛ քանի՛
 անգամներ խաչուած է հող արգարութիւնը եւ անար-
 գուած արդարութեան պաշտպան Ալլահը . . . :

Տ. Վահան կ'ընդդիմանայ եւ ինքնապաշտպանութեան
 գուր ջանքեր ընել կը փորձէ , այլ հարուածները կը
 հասնին եւ հազարաւոր կապարներու տակ . «Աստուած
 ողորմութիւնդ հատա՛ւ արդեօք . . .» կը գոչէ ու կ'աւանդէ
 հողին . . . :

Ջարդին չմասնակցող Նուֆուս մէմուրուն իր յուշա-
 տետրին մէջ կ'արձանագրէ այս դէպքը եւ քահանային
 բերնէն աներեւոյթ Աստուծոյ մը ուղղուած արգար բո-
 ղօրը . Միւֆթին հասած էր իր նպատակին , իր սխերիմ

Տ. Վահանը չկար այլևս, միւֆթին ուրախութենէն զգլխած կը սկսի պարել եւ մզկիթին առջեւ երկցս «Փատիշահըմ չօդ եաշա» դօշել կը հրամայէ արիւնկզակ խուժանին: Քանի մը վայրկեաններէ վերջ անգութ մը կը մտնէ մզկիթ եւ անկէ բռնի դուրս հանել կ'ուզէ Պօղոս աղա կէօվճեանն ալ որ կը թախանձէր. «Օճա-դընսա ֆիսեկ գարնասը, ըսելով. քարսերա այդ անգութ հրէչը, «Շիւնտի ճամկի Շեքիֆի, մուսեսարարսըն քը-շարը մեհեհեհեհեհ օ'ր» կ'օտնայ: «Տո'ւր տղորւմ, հարաղա-շայիմ մեհրաւընը եիեե եաի» ըսելով մզկիթ ապաստա-նած իր հոգեհատարները կը սեղմէ կուրծքին վրայ, կը համուրէ անոնց այտերէն եւ յաւիտենական «Մնաք բարովը ըսելով՝ քիչ մը հող կը կլլէ ըրբեւ հազոր-դութիւն, «Հայտե եալրոււմ, անընրես պեոյոյե եազըրընը, մեշիւր անաւ րեկիլլիւս երմիշ գուրպակ իշուս» կ'ըսէ եւ դուրս կ'ելնէ... Ո՛վ սարուկ ժողովուրդ եւ սարուկ հոգի... Ակնթարթի մը մէջ կապարներու տարափի մը տակ կ'իջնայ գետին, որուն սիրաը սուրով մըն ալ կը զարդարուի խուժանին կողմէ:

Պաղչեյի երկու կարեւոր ուժերն ու առաջնորդները Տ. Վահան եւ կէօվճեան Պօղոս աղա, քանի մը ժամ վերջ կը փոխադրուին գեանաքարչ մինչեւ սպանդանոց, ուր կը զլխատուի Տ. Վահան եւ երկու օր աղակեղութեանց մէջ մնալէ վերջ ոտքերը չուան կապած, կը քաշեն կը տանին ջրհոր մը կը նետեն: Նոյնպէս մզկիթ ապաստանած շատ մը երիտասարդներ ահռելի տանջանքներով կը մորթուին:

Ապրիլ Յին թշնամին քանի մը դիրքերէ յարձակեցաւ մեր ապաստանած տան վրայ՝ եւ մենք դիմադրեցինք քանի մը չնչին զէնքերով, հազիւ մինչեւ ժամը

եօթը կրցանք դիմանալ, բայց տեսնելով թէ՛ տակաւին յամառել յիմարութիւն պիտի ըլլայ, ուղեցինք զաշարման զիծը ձեղքել ու անցնել: Այս ծրագիրն էր փրկութեան ամենահաւանական ճամբան. թշնամին կրօպատէր դարլի աչքերով եւ տեսարանը շատ յուզիչ էր: Քսան ընկերներէս տատնովեցը ընկրկեցան եւ ես ատն դարձան, իսկ միայն չորս հողի կրցինք աննշմար կերպով անցնել թուփերու մէջէն եւ ազատիլ այդ եղեանէն, եռներն ապաստանելով եւ խոտածարակու թիսմը սպընով մինչեւ Ապրիլ 12:

Ապրիլ Յի գիշերը մինչեւ ժամը 2-3 հոս հոն գտածնին կը յօշոտէին եւ կըսպաննէին... ինչպէս նաեւ իմ փախած տանս մէջ գտնուող 16 երիտասարդները, որոնց ալճորը սպառած էր եւ ի վիճակի չէին դեռ եւս յամառիլ կը սպաննուին հոս հոն եւ կիներն ու փոքրիկները մզկիթ կ'առաջնորդուին դանակոծուելով:

Ապրիլ 4ի առաւօտը անսելի տեսարան մը կը պարզէր դիւզաքաղաքը դիտողին աչքերուն առջեւ: Պաղչեան մոխիր դարձած... տեղ տեղ կը միսւին տակաւին՝ սեւացած պատերով մոխրացած տուները . . . հոս դիակ մը. . . քիչ մը անդին փոքրիկի մը գլուխը անջատուած մարմնէն . . . աւելի անդին դիակներու կոյտ մը, դիպուած իբրարու վրայ... եւ տակաւին սյւրն ալ խուժանը գտածը կը սպաննէր...: Խուճը մը թուրքեր ալ լսուժանը գտածը կը սպաննէր...: Խուճը մը թուրքեր անտառին մէջը, կամ քարի մը խոռոչը եւ կամ թփուտներու եւ մացառներու մէջ օրերէ ի վեր խոտածորակութեամբ կամ բոլորովին անօթի ողջ մնացող Հայերը գտնուու եւ անոնց ալ կեանքերը խլելու համար. . . : Ո՛վ երկինք, ո՛վ բնութիւն, դուն որ սահմանեցիր մահը:

մահկանացուներուն՝ միթէ դու չէիր կրնար սրածել
աւելի լաւ բնական մահով, քան այս ցածոգի արարած-
ներն ու անողորմ խուժանը, որ բոլորովին անիրաւ,
վատարար կը դործէ այդ ոճիրը եւ այդ անարգ դիրքը
կը բռնէ անզէն ու անպաշտպան ժողովուրդի մը հան-
դէպ, ան ալ. . . յանուն հայրենասիրութեան. . . յանուն
քեզ Մհծ Աղլանիդ. . . :

Վարագ խուժանը մահասփիւռ սուրբերէն խողխող-
ուած եւ զինուած, հարիւր եռեսուն Պաղչէցի եւ զանա-
զան տեղերէ պանդուխտ նահատակները Պաղչէցի եօթն
Ջրհորներուն մէջ կը հանդէն, որոնցմէ երեւելիներն են.
Տ. Վահան քահանայ, Պողոս աղա Կլօլճեան, Յարու-
թիւն աղա Ախլիւզեան, Եփրեմ աղա Կիւլիւզեան, Պողոս
աղա Փօլատեան (Խառնըցի), Յովհաննէս եւ Դաւիթ աղա
Տէմիրճեան, Կարապետ էֆ. Տիչչէքէնեան^(*), Կէօլճեան
Սարգիս ծնպաշի, Տանաճեան Գրիգոր եւ Սարգիս, աղ-
քատախնամի անդամ Կարապետ Ուղունեան, Յակոբ
աղա Մահտեսեան եւն.:

Իսկ երիտասարդ Սողոմոն էֆ. Պոյաճեան եւ Պաղ-
չէցի Ազգ. վարժարանի օգնական ուսուցիչ պ. Յարու-
թիւն Աստուածատուրեան, որոնք կանխօրօք լեռ բար-

(*) Խուժանէն խեղդուած մզկիթին առջեւ, նախակրթարանի ուսու-
ցիչ եւ կառավարական երջանակի մէջ «սափր»ի պատճենայի օգնա-
կան: Պաղչէցի ժարսախ Ըմանյիլ եւս մեծ դեր խաղացած է եղեռնին
մէջ: 16 երիտասարդ կը պանէ իր սան մէջ որ Պաղչէցի վեր Դայա-
սիպի անուն բաղին ստորոք կը գտնուի, կամբջակի մը հով: Յիշեալ
հրէքը ստանվեցն ալ կամբջակին վրայ սրախողխող կը սպաննէ, որոնց
մէջ էր ի մէջ այոց Պաղչէցի աղբասխնամի անդամներէն Սարգիս
Տէմիրճեան: Փարսախ հրէքը նազիւ սարի մը բան մնալով ազատ ար-
ձակուած է եւ կը պքքի յիստրալով եւ արդարութեան բրին խըն-
դալով:

ձրրացեր էին եւ ազատած, հոթի չմեռնելու համար հո-
գինին բերանինն առած զէպի զիւղ իջնալ կ'սկսին ո՛ր եւ
մուռնք գտնելու յոյսով. . . : Յիշեալները գիւղաքաղաքին
հաղիւ թէ կը մօտենան՝ խուժանը անսնելով զանոնք՝
կ'սկսի հալածել, երիտասարդ Սողոմոն բաւական զի-
մադրելէ վերջ կը սպաննուի Հասան անուն զազանէ
մը եւ. Ջրհոր կը նետուի, իսկ Պ. Յարութիւն կը յաջողի
ազատիլ այդ բորենիներուն ճիրաններէն. այս վերջին
տարարաղք երիտասարդը խոտաճարակութեամբ կապրի
բաւական ժամանակ եւ Կէօլճէ Տաղի ամառանոցը հան-
դիպելով յուսահատ ու յողմարեկ, ամայի լեռներուն
մէջ կը սկսի իր ցաւերը լալ ու երգել հետեւեալ ոտա-
նաւորովը.

1. Ա՛յ ֆէլէ՛ք, նիբլոն խալէ Էթտին պէնի պէօլէ զերուր
Կիւնտէն կիւնէ շէթմ ու ղազապընտան գալլիմ էրիր
Վէթան գուճաղընտան այլըտըն Էթտին փէք մաղտար
Սըղընտրգճա սանա ես՝ Բապպի, լանմէթ փէք նատիբ
2. Ա՛յ ֆէլէ՛ք, նիբլոն սէն պանա վուրուրըն տարպէնի,
Իզիկ տաղլար մաիլ իթմէքտէ տիր անըզտան պէնի .
Թէճէլլիմ մի անէպ ճէր տէմ պէօլէ չէրմէք տէմի,
Գուրթա՛ր, ա՛յ գուրթա՛ր, զալլմ էլինտէն ճանի:
3. Եո՛ւ Թաթըլ ճանը նարտան, շէրտէն էլլեալիմ ազատ
Հէր ֆէլլաթէթիմտէ խալլալ իթտիմ հայանը պետ պալլիմ
Էլլիմ՛ի, անէշտէն գալլըմ գուրթալարա օլտուս մէզատ
Ալթը կիւն տիր անըզտան աղարըմ, ես՝ Բապպ իմուստ:
4. Ա՛յ, իզիկ տաղլար մահընս գըլմայըն պէնի պիբարէ
Ֆէլէք վուրմըշ, տիտէմ գալլամազ օլմուշ պիր եանըարա.
Հէր տէմ պէօլէ աղար, ազըտըլըմ ա՛յ նէ՛ ջարէ,
Եանար գալլիմ, տէօթէր սիրիշք Բէշմիմ ճէր ճանըարա:

5. Հէր տէմ տիտէմտէն ագրթմագտայրմ գանըր եաշլար, Տէրտլն օլան ահ ու գար իլէ տէօքսիւնլէր եաշլար. Մէֆիլ. պէտպախմ Կիլիկիա տախմա զէքէր եասլար Տայանմագ օլոու. պունճա ֆիղանէ տաղար տաշլար:
6. Զօգ տէհրլին զուլմէթի ալմընտա էրմէնի միլլէթի էզիլտի, էօլտի., ալս գալմատը պիր թանէ ֆէրտի. Իմոի պունճա զէման տըր գահր ու գատրլին եէթմէ՞գ մի Մէֆթունըմ զամէն. վո՛ւր, հիտտէթին Թէսքին օլմա՛գ մի:
7. Ալմը կիւն տըր զալըմ էլինտէն տաղ տաշ գաջարըմ Օթլար օլմուշ իտարէմ զէհիր գատրէսինի էջէրիմ Ա՛խ պէտպախմ ԹէՏէլիմէ կիՏէ կիւնտիւղ աղլարըմ Զիւն մահիլ օլմուշլար ագրանըմ, պէն հայամըր նի՛տէլիմ:
8. Ա՛հ նա՛սըլ օլոու. Թագտիր պէնի աթմըլ պուրայա ԶէքտիքՏէ սէֆիլ հալլարը բօգ գահրիմ վար Մէվլայա Տէրտ ու միհնէթ եարէլէրի աջըմըշ գալլիմէ Տուրմայրպ աղլարըմ, եօգ պիր ջարէ սէֆիլ հալլմա :
9. Էօլիւմ մէշագգաթը սարտը պէնիմ գալլ ու սէրիմի Տէրտսիգ գուլ հիջ գալմամըլ տէօքսիւն քէնտի տէրտլնի. Աճէպ քի՛մ կէօրմիւշ շու ալէմտէ սէֆա սիւրէնի, Հէր գուլմտա քէնտիմէ կէօրէ օլմըլ ֆիղանի. . . :

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՈՒՐԵԱՆ

Հասան Պէլլի

Շարաթ օր 1909 Ապրիլ 4, խուժանը, առաջնորդութեամբ ախրահոչակ միւֆթիին նորանոր պատրաստութեամբ փութաց Հասան Պէլլի՝ 400 տունէ բաղկացած զուտ հայաբնակ մեծ գիւղը: Միւֆթին Ռէժիի պաշտօնեայ, վարդաւառ էֆ. Գապահանի նժոյգին վրայ բազմած՝ կը տենչար մոխրի վերածել նաեւ Հասան

Պէլլին իր բնակիչներով: Ժամը Զին հասած էին Կէօլճէ Տաղի եւ Զօլագլըի բարձունքը:

Բնիկ Ատանացի Սահակ էֆ. Տ. Սահակեան, որ քաջ գէտէր ֆրանսերէն լեզուն, ինչպէս նաեւ թուրքերէնն ու հայերէնը՝ բէթիի մէջ երկար տարիներ մուհասսէպէ-ճիի պաշտօն վարած էր Ատանա, մանաւանդ Պազլա-Պուլանըգ: Յիշեալը գէպքէն օր մը առաջ, Ապրիլ 2րդ Պուլանըգ, Յիշեալը գէպքէն օր մը առաջ, Ապրիլ 2րդ Հինգշաբթի օրը Համիտիէ (Ճիհան) գացած միջոցին՝ հեռուէն կը նշմարէ Օսմանիէի բոցերը եւ կոահելով իրաց դառն վիճակը, կը քէ ձին եւ իր վերջին շունչը Հասան Պէլլի կ'առնէ, ուր մեծ ճիգ կը թափէ եւ կը յորդորէ երիտասարդութիւնը գիժադրել ամէն գնով վառ խուժանին. սակայն աւա՛ղ . . . Իրաւ է թէ առաջին առթիւ կը յաջողի իր շուրջը հաւաքել երիտասարդութիւն մը, առաջին եւ երկրորդ օրը սոսկալի գիժադրութիւն կ'ըլլայ, սակայն գժբաղարար ինչնպաշտպալ-թիւն կ'ըլլայ, սակայն սպասելով, Հասան Պէլլիցիներ տենութեան միջոցները սպասելով, Հասան Պէլլիցիներ տենութեան եւ 400 տուններէ բաղկացած հայաբնակ գիւղը սուրի, հուրի եւ թալանի կը մատնուի:

Սահակ էֆ., քաջարի Կիրակոս աղա Քէշիշեանի եւ յանգուզն զաւակներուն՝ Պեարոսի եւ Մատթէոսի հետ ստիպուած կը փախչին գիւղէն եւ Կէօլճէ Տաղէն անցնելով Մարաշի ճամբան ձեռք կ'առնեն. սակայն էջօղոռ ըստեւ թրքաբնակ գիւղին մօտերը արիւնոռչա խուժանէն կը պաշարուին Սահակ էֆ. յուսահատած ինք՝ ժամ անընդհատ կը նապաշտպանութեան կը գիմէ 3-4 ժամ անընդհատ կը կռուի եւ թշնամիին բաւական կորուստ պատճառելէ վերջ կռուի եւ թշնամիին բաւական թշնամիին ձեռքով չսպան- (ըստ ականատես վկաներու) թշնամիին ձեռքով կը գոցէ իր կնանքին նուելու համար՝ ինք իր ձեռքով կը գոցէ իր կնանքին հաշիւը: Կատղած խուժանը վաղուց անշնչացած գիւղը

կը նախատէ եւ այրելով զայն՝ մոխիրի կը վերածէ:

Բնիկ Այնթապցի ուսուցիչ Ներսէս Էֆ. Մէչխտ ա- նուն բարձունքին վրայ կը քարկոծուի. զեռափ կին մը խուժանի լպիրջ կամքին ընդդիմանալով կը սպաննուի: Նոյնպէս շատ մը մանուկներ, կոյսեր ու հարսեր կ'ա- ուեանդուին եւ շաբաթներով ու ամիսներով թուրք գիւղերու մէջ կը պահուին, որոնցմէ շատերը բռնի կը թրքացնեն եւ կիֆեսահ կ'ընեն:

Տեղւոյս երեք քահանաները, Տ. Տ. Պետրոս, Ներ- սէս եւ Յովհաննէս կը սպաննուին եւ կը հանգչին գիւղին մօտ. իսկ Չարդուած ուրիշ շատ շատ անմեղներ- րու գերեզմանները կ'ըլլան ամայի լեռներն ու գազան- ներու որովայնը: Լեռներն ապաստանած երիտասարդներն երեք մասերու բաժնուելով Տէօրթ-Յօլ, Այնթապ եւ Փրնտըճագ կը սկսին փախչիլ: Փրնտճագ փախչողներէն շատ քիչեր յօշոտուեցան, Տէօրթ-Յօլ եւ Այնթապ գա- ցողներէն 2-3 հոգի հրաշքով ապաստուեցան, մնացեալք հոս հոն խողխողուեցան մօլեզնած խուժանին ձեռքով:

Լաբաճիլ

Երկու հարիւր տուն հայութիւնը գրեթէ փճացաւ, գիւղի բնակչութեան մեծամասնութիւնը այրիներէ կը բաղկանայ, հազիւ 50-60 այր կը գտնուի. արիւնկզակ- ներն այս հայ գիւղը մոխիրի վերածեցին. 149 նահա- տակներու հետ խողխողուեցան նաեւ գիւղին երկու քահանաները՝ Տ. Յովհաննէս եւ Տ. Դեռնդ, այս վեր- ջինը, երկու օր հրկիզուած եկեղեցոյ մէկ անկիւնը կը պահուրտի՝ բայց խուզարկութեան միջոցին կը գտնեն զինքն իր այդ պահուրտած անկիւնը եւ կը զնդակա- հարեն:

Սահմանադրական կառավարութիւնը, այրիներու միակ միութեամբնք եկեղեցին իսկ վերաշինելու արթո- նութիւնը կը զլանայ, գիւղացիք էրենց պաշտամունքը տուներու մէջ կը կատարեն:

Ազգը ի՞նչ կը խորհի այդ գիւղի այրիներուն, որբե- րուն եւ որչուհիներուն մասին. ի՞նչ միջոցներ ձեռք առ- նուելու է նօթութիւնը եւ թշուառութիւնը վանելու համար այս գիւղէն. առաջին անգամ պէտք է դպրոց մը, անտեսական բարեօրոճ եւ ապա մատուռ մը:

Խառնի կամ Խառնը

Հոս տեղի հայութիւնը գրեթէ բնաջինջ եղաւ, խուժանը յանկարծակի յարձակեցաւ դաշտերը, շուկան ու խանութները. Հայ գեղջուկը չկրցաւ գէթ վերջին անգամ տեսնել իր հօգեհատորները, ամէն ոք իր գործին գլուխն սպաննուեցաւ, ամէն տուն ունեցաւ իր կորուս- աշ, ողբն ու կոծը : Ամենատոկայի չարչարանքներով աշ, սողնն ու կոծը : Ամենատոկայի չարչարանքներով սպաննեցին սղաններն ու երիտասարդները: Ինքնապաշտ- պանութեան սուրբ պարտականութիւնը միայն Փօլատ- կանութեան սուրբ պարտականութիւնը իր սովորական եանց տունէն կատարուեցաւ. Թուրքը իր սովորական սիւզուկով՝ խարերայութեամբ կրցաւ գրուել այդ տան զէնքերը եւ գերել հոն ապաստանողները. յարձակումին կը մտանակցէին նաեւ Չլբքէզներ, Թշնամին այդ գիւղի Հայերու ցոյց տուած արդար զիմադրութեան վրայ կատ- ղած , սրէ անցուց փոլատեանց ամբողջ գերդաստանը: Մարդկութեան անվայել, անտանելի տանջանքներու տակ մորթեցին Պօղոս աղա փոլատեանի ընտանիքը. միայն մեծ դժուարութեամբ ազատեցաւ 12 տարեկան պատանի մը:

Ինչպէս Հասան Պէյլիի եւ Լաբաճիլի, նոյնպէս այս

գիւղի աղջիկներն ու հարսերն ալ խուժանէն տարուեցան եւ ամիսներով թուրք տուները պահուեցան:

Տ. Մկրտիչ քհնյ. Չափարձեան, բարբարոսներու դարուն մէջ իսկ նմանը չեղած, չի տեսնուած քսամենկի տանջանքով սպաննուեցաւ, ողջ ողջ բերանը վառօջ լեցնելէ ետք պայթեցուցած եւ գանկը ջախջախած էին: Հոս, այսպիսի ցաւալի տեսարաններու խիստ շատ կը հանդիպինք, որբերէ, որբուհիներէ եւ այրիներէ կը բաղկանայ ամբողջ գիւղը, եւ շատ քիչ այր մարդիկ ունինք այդ խեղճ գիւղին մէջ:

Գրգլան

Ինը տուն հայութենէ 7 մարդ սպաննուած՝ իսկ մնացեալք խոտաճարակութեամբ լեռներու վազարները թաքչած եւ ազատած են:

Այս գիւղին երկու կողմը բարձրացող Աղճա սաղ կոչուող լեռան ստորոտը հոս հոն հաստատուած 40 տուն թուրքեր բաւական մեծ դեր խաղացին ջարդարարութեան մէջ: Գրգլաճի դժբաղդ նահապահներու ոսկրոտիքը կը հանդչին Այգեղլուխ (Պաղընպաշը) կոչուող գերեզմանատունը:

Հասան Պէյլիցի եւ Պուլանըզցի (Պաղչէ) երիտասարդներ, որոնց մէջ կը գտնուէր նաեւ զպիւր քաղցրածայն Յարութիւն Դըճըլեան՝ հոս Գրգլաճի եւ Այրան գիւղակներուն միջեւ երկարող ձորի մը մէջ կը խողտողուին: Գրգլաճէն վար կը գտնուի Այրան գիւղակը, ուր շինուեցաւ 1910-1911ին Պաղտատի երկաթուղւոյ ընկերութեան կողմէ հիւանդանոց մը եւ ուրիշ քանի մը կարեւոր շէնքեր:

Յակոբ Տէյրմէն

Այս գիւղը զուտ հայաբնակ 25-30 տուներէ կը բաղկանայ, բայց յիշեալ գիւղին մօտակայքը, լեռներու ստորոտը 200 տունէ աւելի թուրք գիւղ մը կը գտնուի, Պիլիքլիֆ Գըլըզար անուամբ: Այս գիւղի բնակիչները միացած ուրիշ դրացի գիւղերէ եւ ազգակից ու կրօնակից ցեղերէ կազմուած արիւնկզակ խուժանին, ոչնչացուց Եանրգ Տէյրմէնի բնակչութիւնը եւ գիւղն ալ այրեց: Սոյն գիւղի երեւելիներէն վարդավառ ազա Գրիգորեան Ծընտրճագ փախչելու ժամանակ Գըլըլ աղաճ Գրիգորեան Ծընտրճագ փախչելու ժամանակ Գըլըլ աղաճ գիւղին ճամբուն վրայ կը գտնուի եւ կը մորթուի եւ ճամբորդներ երկա՛ր ժամանակ ճամբուն վրայ թափած յիշեալ նահապահին արեան հետքերը գիտելու դժբաղ՝ գութիւնն ունեցան: Սոյն գիւղէն երկու աղջիկ եւ կին մը առեւանգեցին եւ ամիսներ վերջ միայն վերադարձուցին...:

Սարլար

Պաղչէյէն կէս ժամ հեռու կը գտնուի ինը տունէ բաղկացած այս գիւղակը, գրեթէ քով քովի Սալրան կոչուող թուրք գիւղին: Ջարդին շատ քիչ գոհեր տուաւ: հոս թուրք ցեղի միակ ազնիւ ժէսթին է որ կը հանդիպինք կիլիկեան աւերակներուն մէջ: մանաւանդ այս պիւնք կիլիկեան աւերակներուն մէջ: մանաւանդ այս գիւղին մէջ, ուր հայերը փոքրամասնութիւն են եւ ինքզինքնին պաշտպանելու անկարող: Թուրք դրացիներ արիւթիւնը ունեցան վիհանձնարար պաշտպանելու իրենց հայ դրացիները: կամ այն է ազնիւ մարդաւիրութեամբ եւ կամ իրենց ապաղայ վտանգներն ու շահերը նկատի քննալով:

Կեօկ-Չայր

Այս գիւղը Խառնըն կէս ժամ հեռու կը գտնուի, եւ վայրագ կերպով ենթակայ եղած է ջարդի, ալանի ու թալանի ինչպէս Խառնըն: Ամէն տուն գրեթէ ունի անձի կորուստ: Տեօրսիչ հայ գիւղը տասն եւ հինգ վայրկեան հեռաւորութիւն մը ունի Խառնըն. իսկ Գոյակ՝ Կէօք Չայրէն կէս ժամ հեռու: Խուժանը այս գիւղերուն մէջ ձեռք ձգած անձերն սպաննեց, գիւղին մէջ գտածը թալկեց եւ շէնքերն այրեց: Իսկ ողջ մնացողները խոտաճարակութեամբ Ֆրնտրճագ ապաստանեցան:

Խառնը, Տէրտիւլ, Գոյագ, Կէօք Չայր եւն. հայ գիւղերը չըջապատուած են՝ Թապաքլար, Գուշճու, Չօնթիւ, Փիրիճիքլի, Էլպէյլի, Գըրմըթլը, Ալուպողլու Ղարաճը էօրէն, Իւզիւմիւ, Ղարխըն, Ղարաչալը, Ղարաճալը, Աղճա գօյուն եւն, թուրք գիւղերէ, որոնք յանուն իրենց Ալլահին եւ յանուն շեյխարի մասնակցեցան 1909ի Ապրիլեան հայկական տխուր տուամբն, գրեթէ առանց բացառութեան: Աղջիկները, գեղանի կիներն ու հարսերը առեւանդուեցան խուժանին կողմէ, շատ քիչեր միայն կրցան փախչիլ եւ Ֆրնտրճագ ապաստանելով ազատ շունչ մը առնել:

ՋԱՐԳԸ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՂ ՄԱՐԳ—ՀՐԵՆՆԵՐԸ

Ջարդը կազմակերպողները եւ պատասխանատուներն հետեւեալներն են .

Ճէվաս պէյ՝ Ասանայի Կուսակալ
Ֆէրիք Բէմզի փառա հրամանատար
Պաղասի գասէ Ապս-իւլ-Գասէ
Տղան՝ Ապս-իւլ-Բահման

Կերկերի Ալի

Եւասն Ֆիքի՝ «Երիտալ»ի խմբագիր
Տապաղգասէ հանի Ալի եւ զան Բաղրպ
Տէլի Մէհմէտ օղլու Հաւան, Զօր Ալի
Հիւսէյին Տայիմ Ալայ պէյ
Պօսնալը Սալիհ եւ Մէհմէտ
Փամուզնու Միւրքազա եւ որդին
Պայրագսար գասէ Էքէճ
Նազմանի Խարիպի Հօնա
Գարա Մէհմէտ
Քաղաքագետ Բարսուղար Մուսաբան :

Ճէպէլի եւ Կեալուր Տաղի ջարդերը կազմակերպողներն եւս հետեւեալներն են .

Ասաճ Էսաս՝ Ճէպէլ Պէրէքէրի կառավարիչ Գանպէր գասէ Միւքրի՝ Բամայի եւ եղբայր Եուսուճ՝ Պաղչացի Փալթանը Էօֆէ, Կիւվէլ օղլու Էօֆէ, Ֆարսախ Բամայի, Նուրի, Բրգա, Քէօր Մուսաբան, Քիւրտ Էօֆէ, Կեօվ Վէլի, Տաւչ Ղլլըխ Եուսուճ, Ֆարիճ Ալիին օղլու Վէլի, Արըզըրը Ղարա Հասան Կլն, Կլն :

Այնպիսի յետադիմականներ, որոնց անունը անձանօթ ալ գործերը, ոճիրները քարերը խօսեցնել կուտան :

Կախազան բարձրացան Պաղչայէն Էրզլնի մէջ Միւքրի Բամայի, եղբայր Եուսուճ, Փալթանը Էօֆէ, Կիւվէլ օղլու Էօֆէ. մնացեալք բացի մի քանիէն ազատ արձակուեցան ներման արժանանալով . . . :

ՃԱՄԲՈՒՍ ՆՕԹԵՐԸ

Ապրիլ 4ին Պաղչայի կոտորածին ու աւերակումին ցաւակոծ ականատեսն ըլլալէ վերջ լեռները ապաստանեցանք քանի մը ընկերներով, ինչպէս կը յիշեն ընթերցողները (էջ 47)։ Մինչ թշնամին Պաղտասար աղայի տունը, ուրկէ խոյս տուած էինք, յաջողեցաւ հրկիզել Պաղտասար աղա քանի մը ժամ ինքնապաշտպանութեան նուիրական պարտականութիւնը կատարելէ վերջ կը զարնուի եւ տան մէջ գտնուող 16 երիտասարդները հոս հոն կը սպաննուին, կիններ, մանչերը եւ ազջիկները դանակոծուելով մզկիթ կ'առաջնորդուին, մենք ընկերներով ականատես կըլլայինք հեռուէն ահաւել տեսարանին, ժամը 12ին սկսանք խաւարային ճամբորդութիւննիս 4 ժամ շարունակ լեռներէն վեր մաղլցեցանք, բայց անկարելի եղաւ ճամբայ գտնել, սրտազոզ ու յուսահատ իր ընկերներով Պիլէյլիկի բանուկ ճամբան իջանք, ուր կարծես մահ կը հոտէր, ընկերներէս Գրիգոր Պատօսեան սուր ի ձեռին կը յառաջանար դէպի Խաչպէլի բարձունքը։ Մարաշի կարաւանը այս կիրճին մէջ թալլուած ու ճանբորդները հոս հոն սպաննուած էին, դիակ դիակի քով, գլուխ գլխի, կը հանդէշին խաղաղիկ իւրաքանչիւր քայլափոխի երիտասարդի մը անչընչացած մարմինը կոխել եւ անցնիլ կը ստիպուէինք, թշնամին գտածը յօշոտած էր անխնայ . . . :

Այդ դժբաղդ նահատակաց մէջէն աչքիս կը զարնէ գեղանի երիտասարդի մը դէմքը, որ լոխի ու մնչիկ յաւիտենական քունը կը քնանար, Ձէյթունցի Իշխանա-

զուն հայրենակիցս Պ. Բերովբէ Եաղուպեանն(1) էր։ Այս քստմնելի տեսարանէն վերջ հասանք Գրզըլ Աղան հայաբնակ գիւղի դէմ գտնուող կարմիր լեռը, ուրկից ականատես եղանք, այդ հայաբնակ գիւղը հուրի եւ թալանի մատնող վայրենիներու արարքներուն։

Գրզըլ աղաճի մօտիկ գտանք 21 Եանրգ Տէյիրմէնցի երիտասարդ եւս, որ նօթութենէ նուաղած շարունակ ձիւն կուռէին։ հիմակ թուով 25 հոգի եղած էինք, էշնահատակ ըլլալու վախ չունէինք քիչ շատ գէնք ալ կը գտնուէր քովերնիս, եւ բանուկ ճամբան ձեռք առնելով, ազատ շունչ մը Տերեֆեոյ տօնք։ Տէրէ գիւղ եւ Ֆընտըճագ գիւղը, կեավուր Տաղի (ՀԱՅ ԼԵՌ) հալածուած հայութեան ապաստանատեղիներն եղան, մասնաւոր յիշատակի արժանի է Ֆընտըճագ գիւղը, որ մեծ նաւոր յիշատակի արժանի է Ֆընտըճագ գիւղը, որ մեծ ծաղայութիւն մատուց եւ մեծ համակրանք ցուցուց իր ազգակից հալածուած տարաբաղչներուն, աղաներէն Մինաս աղա Գալայճեան իր ցուցուցած խնամոց եւ հողատարութեանց համար ներբողի արժանի է։ Ֆընտըճագ Մարաշէն 5 ժամ հեռու 300 տունէ բաղկացած Հայ

(1) Պ. Բերովբէ Եաղուպեան Ձէյթունի Եաղուպեան կամ Ղարըլար Թաղէն Սերովբէ էֆ.ի Եաղուպեանի որդին էր, տեղւոյն Ազգ. Կեդր. վարժ.նէ Երջանաւարտ, գիտէր մայրենի լեզուն, Թուրքերէն և Ֆրանսերէն. գործօն անգամ (Ատենապարի վրէջին. Ժողովոյն) Ձէյթունի Կեդր. վրժնի. Երջանաւարտից միւլթեան և պատուիրակ Ձէյթունէն 1909 Ապրիլին իսկէնտէրուն տեղի ունենալիք Երջ. Ժողովին։ Սակայն տակաւին չհասած իր նպատակին կիշնայ Պիլէյլիկի մէջ պարտականութեան ճամբուն վրայ։ Իր ընկերները և մտերիմ բարեկամներն ազնիւ և գովելի խորհուրդ ունեցեր էին յիշեալ նաւատակին Թանկազին ընկերոջ Արձակ և Ղատանաւոր գրուածքները հրատարակել իր լուսատիպ պատկերով, և յուշարձան շիրիմ կանգնել Ձէյթունի մէջ։ Փախաբելի էր որ չուշանար այդ գեղեցիկ ձեռնարկը։

գիւղ մ է , 40—50 տունը Բողոքական Թէ' Լուսաւորչականներն եւ թէ Բողոքականները եկեղեցի եւ դպրոց ունին , գիւղին կեցրոնը հնամենի ուսնիի մը քով կը գտնուի Ֆրնսընագ անուն աղբիւրը , որու անունով կը յորջորջուի նաեւ գիւղը :

Այս գիւղի սահմաններն են. Արեւելքէն Գաթըսն Գալաւր , Արեւմուտքէն Զարշրքսար ղեռ , Հիւսիսէն Գարսա Մահնեկ ղեռ , Հարաւէն Պազարճըգի դաշտերը :

Տեռէ գիւղի եւ Ֆրնսընագի մօտ գտնուող թուրք գիւղերն են. Տեռնիւղիս (65 տուն , Ֆրնսընագէ կէս ժամ հեռու) . Բիււնքերջի (25 տուն , Տերէքօյէյէն 1 ժամ մէկ քառորդ հեռու) . Ալշարը , 35 տուն : Ֆրնսընագէն մէկ ժամ հեռու) . Օրջան , որ 8 պզտիկ գիւղերէ կը բաղկանայ՝ ընդամենը 400 տուներով (Ֆրնսընագէն 2 ժամ հեռու) . Պօզըն (մէկ ժամ հեռու) . Հօլիարըռ , 40 տուն 2 ժամ հեռու) , Տասաղը , (80 տուն , մէկ ժամ հեռու) , Էօնկսեն , (400 տուն , 3 ժամ հեռու) : Այս ամբողջ գիւղերու , նաեւ Այնթապի , Պաղչայի եւ շրջաթրքարընակ բոլոր գիւղերու , ինչպէս Ֆարսախ , Շէքէր Օպասը , Սարըլար , Դարալար , Իմալը , ձէճէլի , Սըբր եւ իր շրջակայ թուրք գիւղերուն բնակիչները ծեր թէ երիտասարդ խումեցին Ֆրնսընագ հայ գիւղին վըայ , եւ ամէն կողմէ պաշարեցին զայն . Ֆրնսընագցին ժայռի զաւակ , քաջորդի , գիտցաւ ինքզինք պաշտպանել արի զիմազրութեամբ մը եւ պահպանել իր գոյութիւնը , թշնամի վայրագ խութանը Ֆրնսընագի շրջակայ լեռներէն 10-12 օր շարունակ ոռնաց , սակայն չկրցաւ մօտենալ եւ ակոս անցընել Յեռոյ կրք աւերը դործուած եւ խաղաղիլ սկսած էր , Մարաշցին նիւթապէս օգնեց Ֆրնսընագ ապաստանած թշուառներուն :

Տէրէ գիւղ 120 հայ տուներէ կը բաղկանայ , որոնցմէ 20 տունը բողոքական , մնացեալք Մայր Եկեղեցոյ զաւակ են . թէ' Լուսաւորչականներն եւ թէ բողոքականներն յիշեալ գիւղի մէջ մէյմէկ անուանակաւ նախակրթարան եւ մէյմէկ եկեղեցի ունին : Այս գիւղէն մէկ ժամ հեռու կը գտնուի Կիւնեհ բունարը գիւղը , հոս բնակութիւն հաստատող թուրք Իպիշ իր զաւակներով . ձորի մը մեջ մօրթած են 8 կեալուր Տաղցի հայեր , Պօշնազլը թուրք գինդացիք հայ մահչ մը բաւական օրեր իրենց քով պահելէ վերջ մօրթած են Իսկ դրսերը սպաննուեցան 18 հայ Ֆրնսընագցի , եւ 2 հայ Տէրէգիւղցի Այս վերջինին ևայան 2 հայ աղջիկներու դիակները գտնուեցան , այդ անմեղ կոյսերուն ո՞ր տեղացի ըլլաւ չըկրցինք ստուգել , խէնէշ եւ լիտի կամքերու չկամէնթիւն ցուցնելով , իրենց պատիւը բարձր պահնուն , մօրթուած էին քսամներ լսանլանքներու տակ . . . : Օրջան գիւղացիք իրենց ջաղացքներու ամբողջ ջաղացականներն մօրթեցին , որոնք Մարաշցի հայեր էին . նոյնպէս սպաննեցին Ֆրնսընագցի Խաչիկ Զիլեան անուն երիտասարդը :

Ամբողջ 2 չարաթ Ֆրնսընագ գիւղը մնալէ վերջ , Մարաշ հասցայ , առաջին տրթիւ հայոց Առաջնորդարանն այցելեցի , նոյն ատենուան Առաջ. փոխ. էր Արթ. Տ. Սահակ քնչ . Պետրոսեանը : Բաղաքական ժողովոյ անգամներուն եւ երկրասարդներու հետ տեսակցելով իմացայ թէ տեղւոյն Միւթէսարըֆը քաջալերած է ջարգարարութեան փափաքողները , բայց որդէնի՛նչ մտայնութիւն կարելի էր սպասել այդ յետադիմական անչէն . որպէսզի Մարաշի թուրքերը չբարկանան , չսպանծնեն . . . պէտքէ եղեր որ Հայեր գոյութիւն չունենային . . . սքանչելի արամաբանութիւն : Պահիկ մը խօսակցելով , կրցի հասկնալ ամէն ինչ , դեռ Մարաշն ալ մահ կը բուրբուր :

Վերոյիշեալ անձնուէր քահանան իր հօտը փրկելու համար
 դեռ միջոցներ կը փնտռեր, կը դիմէր՝ ուր որ անկ էր,
 կ'աղաչէր, կը պաղատէր, տեղւոյն կ'առավարէր՝ հին
 ոէժիմի երկրպագու, կը տեղաւոր Մարաշի հայութիւնն
 ալ մաքրել, վերդնել մէջտեղէն, եւ հայերու բոլոր դի-
 մուսներուն հանդէպ, անտարբեր դիրք մը բռնած էր:
 Զինուորական հրամանատարը, կը հակառակէր մըլթէ-
 սարըֆին վատ ծրագրին. կատղած խուժանը լոկ հրա-
 մանի մը կը սպասէր, լափելու համար գեղեցիկ Գերմա-
 նիկը: Առաջնորդարանը թաղերիով մը խնդրած էր կա-
 ռավարութեան, որ շուկաները զինուոր հանէ եւ ար-
 գիլէ յարձակումները: մինչդեռ փաշան կ'անարգէր
 Հայերը ըսելով թէ իխթիլադի պատճառ պիտի ըլլաք...
 փաշա մը, որ փոխանա՛յ վայրենի բնազդները զսպելու,
 հայերու գոյութիւնը աւելորդ ու յեռասակար կը համարի
 եւ չձածկեր իր սեւ հողին սեւ խոհերը... ով երկինք,
 ո՛վ արդարութիւն... եւ հետեւանքը ան կ'ըլլայ, որ փա-
 շայի թոյլ եւ կոպիտ ընթացքէն խուժանը քաջակեր-
 ուած կը յաջողի Սէրայ Ալթրի մէջ (հիմակ՝ Ղանլը կե-
 չիտ) մտրճով, սրով սպաննել 15 հայեր, մէկ քանիին
 մարմինն ալ կտոր կտոր ընել (1):

(1) Զարդէն երկու շաբաթ առաջ հայ կին մը խողխողուեցաւ
 անլուր խժգոնութիւններով, տանը մէջ ցերեկ ատեն, հեղինակները
 երեք թուրքեր ինն, որոնցմէ նշանաւորը Ատտէր խալիլ, որ նոյն
 օրը ձերբակալուեցաւ հետեւեալ օրն իսկ ազատ արձակուեցաւ: Սպան-
 նուած կնոջ որդին բանտարկուեցաւ, իբրև մայրապան, ո՛վ արդա-
 րուժիւն (էջ 34): Մարաշի գիւղերու ջարդարարերուն զխաւոր քաջա-
 լերիէն ու առաջնորդողները եղան, Քէֆէրտիզցի խուրշիտ, էլուղուցի
 Էմիրզէ, Եէշիլտէրէցի հասի Փախը, Էօնկաէնկցի հասի Մըստըլ ա-
 նուն արիւնկազակները եւն. եւն. որոց ոչ զոն թիւր եւ անուանք:
 Ծ. 2.

Իսկ չորս ատոնց մէջէ Հայեր բանտարկուեցան, իրենց
 վրայէն զէնք կամ վառօդ գտնուած ըլլալու ամբաստանու-
 թեամբ: Ամիսէմը աւելի Մարաշցի հայը չկրցաւ գործի
 շուկայ իջնել, Մարաշցին շատ բան տուժեց, 800ի չափ
 երթալ նոյնիսկբանուոր նահատակ ունեցաւ, որոնք դրսե-
 րը գացած էինաշխատութեան:

Քանի մը օր մնացի Մարաշ. տեսնելով Մանուկ
 Սահմանագրութիւնը իր խանձարուրին մէջ խեղդելու
 ջանքեր կըլլան տակաւին Համիտականներու կողմէ,
 առանց յապաղելու մեկնեցայ, ցանկալի ծննդավայրս
 Զէյթուն, ուր ողջ գտայ ծերունի հայրս Գէորգ Գու-
 տուեան, որ Ստանայի մէջ սպաննուած եղբորս ծաղ-
 կահասակ Մովսէսին մահը կ'ողբար: Գացի նաեւ տեղ-
 ւոյն Առաջնորդարանը, խիստ հետաքրքրաշարժ հար-
 ցումներ եղան Գեր. Տ. Վաղարշակ Ծ. Վրդ. ի եւ Սոոյ
 (Մայրավանուց միարաններէն Տ. Հրանդ Ծ. Վրդ. Կարօեան
 Այժմ Եղիշէ Եպիսկ.ի) կողմէ: Մարաշի կատավարէնը ամէն
 ջանք թափած էր խաբելու՝ հանդարտեցնելու ազգասէր
 Զէյթունցին, թէ Մարաշի ժողովուրդը հանդիսատէ եւ
 ո՛րեւէ զէպը չէ՛ պատահած, սակայն Զէյթունցին չէր խաբ-
 ուած, ան՝ մեծ մտաւանջութեան մէջ էր. կ'ողբար իր
 յօշոտուող արեւակիցներն ու ամէն միջոց եւ հնարք
 կը խորհէր ազատելու համար գո՛նէ Մարաշի Հայու-
 թիւնը: Կաթ. Փոխ. Տ. Վաղարշակ Ծ. Վրդ., իշխանա-
 զուները, ազաններն ու ուսուցչական խումբը ժողով
 ըրած, ազգու եւ սպառնական հեռագրեր տուած էին
 Մարաշ: Մարաշէն Առջն. Փոխ. Տ. Սահակ Բհնյ. Վեր.
 Ահարոն Եէրէճեան, Յակօր աղա Խըրլազեան, Տիարք
 Նազարէթ եւ Արմենակ Պիլէզիկճեան, Կոստան Էֆ.
 Վարժապետեան, եւն. եւն. Հայ ինչպէս նաեւ թուրք

ՏԵՈՒՐ ԽՈՒՆՈՒՄՆԵՐ

Զեյթունցի տարաբաղդ նահատակներուն՝ սիրելի եղբորս
Մովսէսին եւ քաջարի դասընկերիս Սեփան
Կերմանիկեանի յիշատակին .

Տա՛յր երկինք բանաստեղծ ծնած լինէի ցաւերգելու,
եւ քաներրորդ քաղակալիրթ ու մարդասէր . դարուն
մէջ գործուած նախճիրները դրուադելու ապագայ ի-
տէալ մարդկութեան :

Հոգէնուեր զգացումներով կը պաշտեմ հերոսը, նա-
հատակն ու բանաստեղծը . Ո՛չ ապաքէն իւրաքանչիւրն
ալ իր հոգիին եւ տենչանքներուն զոհաբերումը կը
նուիրէ մարդկութեան . . . :

Ափսո՛ս սակայն, հակառակ մեր դարաւոր փորձառու-
թիւններուն, Հայեցի պատմական սխալներով՝ չեղանք
փորձառու, մենք եւս աղօթքներով ծնծղաներով ու
քշոցներով իղուր ջանացինք արթնցնել մեր նախնեաց
ժամանակ իսկ փորձուած եւ դարերով քնացած Աստ-
ուածը ամենազոյ եւ ամենախորոյ, որ արձանացած ա-
նխմաստ լուսութեամբ մը իր հնամենի գահոյքին՝ խունկ
ու մոմէ ձանձրացած լաց ու կոծէ ալ չտխորժիր : Ո՛ւր
ինկար դուն սիրելի եղբայր, ո՞ր անգութ գնդակին զոհ
գացիր, չորնա՛ր քու վրայ բարձրացող դահիճին ձեռքը :
Հազիւ 18 դարուններ բոլորած եղար անմեղ զոհերէն
մին վայրագ խուժանին՝ սահմանադրական կարգերու
տակ գործուած անլուր եղեռնին . . . :

Ափսոս, գերեղման իսկ չունեցար, Սիհունի արիւ-
նաներկ ալիքները քշեցին տարին քեզ դէպի ծով, դէ-
պի քաղաքակիրթ մարդկութիւնը անսիրտ ու անխիղճ . . . :

Սակայն, ո՞ր մէկը զոհերէն . . . Սըհակ թոչունին պէս

ի զո՛ւր կը ձայնեմ . . . պատասխան չկայ . հովիտներն ու
սարերը միայն կ'արձագանգեն տխրանուագ . . . :

Ազնիւ դառնկերս, արդեօք ի՞նչ սարսուռներով
տագնապեցար այն վարկենին յորում խուժանը ոռնա-
լով կը յառաջանար դէպի ձեր գիւղի եկեղեցին ու
դպրոցը, այն յարկը, ուր Խնճիրլի մատաղ սերունդը
կը կրթէիր հայեցի դաստիարակութեամբ : Սղատ սա-
րի զաւակ . . . արդեօք քանի՞ անգամներ եկան անցան
մտքիդ հօրիզոնէն քաջանուն նախնեացդ հերոսական
կեանքը : Եւ երբ եկաւ վճռական վայրկեանը, իբր քա-
ջարի Զէյթունցի ծառայար թշնամոյն դէմ եւ ուղե-
ցիր ազնիւ ու հերոսավայել դաս մը տալ այն գիւղի
երիտասարդութեան, որոնք սարսափահար կամ փախուս-
տի եւ կամ թշնամիի կեղծ խոստումներուն ապաւինե-
լով ստրկաբար՝ կը լքէին գիւղը : Մանկութեանդ օրե-
րուն քրիստոնէական պատկերներու առջեւ երկրպագե-
լէն աւելի ջերմեռանդ՝ ծունկի իջար, ափսո՛ս առաջին
ու վերջին անգամ՝ համբուրեցիր Տաւըրդ զոհուողը . իբր
միակ ապաւէնը եւ զօրաւոր Ս. Խաչը, զոր այնքան
համբոյրներով ծածկած էիր աղայ հասակիդ, ու դար-
ձար խուժանին քաշեցիր բլթակը . . . : Խուժանը սար-
ձար սափած դպրոցէն տեղացող գնդակներէն . նահանջեց,
չարքերը խառցուց եւ կրկին յառաջացաւ . բայց դուք
անվկանդ ու անյողողդ, հայրենակից մարտիկի մը
հետ դիմադրեցիք երկար, անվհէր քաջութեամբ : Սա-
կայն հրաշքի դարն անցած էր եւ զոհուողները ոչինչի
չէին ծառայէր առանց փամբուշտի . դաշունամերկ խոյա-
գաք արծուի մը պէս խուժանի շարքերը ձեղքելու եւ
պաշարման գիծն անցնելու վճռական որոշումով . . . :
Սարսափ սիոցիէք ալ ու ձախ եւ սակայն աւա՛ղ չուչացաւ

Թշնամւոյն գնդակը եւ գետնայարեց Ձեր ճիւղանի հասակը։
 Ուսուցիչ դպրոցի մէջ, ՈՒՍՈՒՅԻՉ եղար եւ մարտի
 դաշտում ըլլալով միակ յարացոյցը այդ մեզի ու վեհերոտ
 գիւղին՝ Ատանայի դաշտին բովանդակ։ Թող Ինձիրլիի
 ապագայ սերունդը յիշէ քեզ՝ իբր իր գիւղի Հայ դպրո-
 ցին, եկեղեցւոյն ու Հայ պատւոյն միակ պաշտպան Հե-
 ՐՈՍԸ։ Ապագան Ձեր քաջ ու հերոսի պատուանունը թող
 անմահացընէ սերունդէ սերունդ, կանգնելով Ձեր կճեայ
 արձանը դաշտին ի ձեռին խուժանին դէմ սպառնացայտս
 եւ Ինձիրլուի սերունդը թող ուխտի գայ ամէն օր ար-
 ձանիդ առջեւ յարգանքի մեծ պարտականութիւն մը
 կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ, ու թող սարսու-
 լիւր ակնածանքով մը խոնարհի Ձեր յիշատակին առջեւ ։
 Հանգիստ Ձեր աճիւններուն եւ յարգանք Ձեր յիշատակին։

ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՒԷՐ ԲԵՐՈՎԲԷ ԵՍՂՈՒՊԵԱՆ

ԳԱՂԱՓԱՐԱՆՈՒԷՐ

Իշխանագուն հայրենակցիս վաղաքու պուէսի՛ն
 Բերովբէ Եղուպեանի յիշատակին

Պիլիքլիկե՛ն կանցնէինք Գիշեր էր, լուսնկան մերթ
 ամպասքօղ եւ մերթ ամօթխած կ'նայէր, շառագունած՝
 գործուած ոճիրներէն։ Ա՛խ առանց սարսուռի եւ արցունքի
 չեմ կրնար չիշել այն քստմնելի, հոգեյոյզ վայրկեանը,
 յորում կ'տեսնէի պաշտելի բարեկամիս ինկած արիւ-
 նաներկ վայրը . . . Պիլիքլիկի ձորին մէջ, ուրիշ Հայ
 ճամբորդ ընկերներու հետ . . . Ինկա՛ր հոն, պարտա-
 կանութեան ճամբուն վրայ անայլայլ դէմքով մը, ան-
 մեղունակ ժպիտով մը եւ հոգեթափանց սեւեռաբլբ
 նայուածքով մը՝ որ քսաներորդ դարում, լոյսին մէջ խա-
 ւարային սեւ ոճիրները կը զիտէր կարծես հեզսօրէն՝
 կամ գուցէ երկ'քում ամօթա՛ար Մեծ Պատասխանա-
 տուն կը փնտռէր . . .

Ա՛խ, սակայն ո՛րը, այդ հոգեյոյզ ու տագնապիչ
 տեսարաններէն ո՛րը ողբանք, մարդ-հրեշնետու ձեռքէն
 փախչող եւ լիռնախոյս՝ անտաններու մէջ բռնացող
 վայրի գայլերէն պաշտպանութիւն խնդրող պարմանի-
 ներն ու կոյսերը, թէ աղիողորմ ու շուարուն մանուկ-
 ները անտի ու մատաղատի՛ իրենց յօշոտուած մայրե-
 րուն ստեանց վրայ ողորմուկ . . .

Անգէն հայերը՝ հալածական եղնիկներու պէս
 փապարէ փապար, անտառէ անտառ, թէ թշնամի վիրադ-
 չերու լլկումներու մղձաւանջէն սարսափանար՝ բոցածար-
 ճատ օջախներու, հրդեհուած տուններուն մէջ ինքնազոհ
 եւ ինքնակէզ կոյսերն ու հարսերը գեղանի . . .

Իրենց վայրագութեանց անմեղ զոհերը՝ նոյնիսկ
 Թեթեւապէս վիրաւորուած Հայերը գետնաքարչ ջրհոր-

ներու մէջ նետող խուժանքը թէ, կոկորդը կրտու միայն կտրատուած ջգացունց թաւալգլոր Հայերու հոնդիւնները արիւնաժայթք . . . : Գաջաբար կոռուող եւ ինքնապաշտպանութեան միջոցները սպառած իրենց դաշոյնին ազաւինած սուսերամերկ խուժանին վրայ յարձակողները թէ այդ ամենուն ահանատես անձայրածիր երկնքի մը արեւնակարող եւ սակայն անկարող անսիրտ ու անխիղճ կարծեցեալ Ասաուածը . . . :

Կիլիկիան ամբողջ գերեզման եղաւ ու այդ մեծ ու ճիրի դամբարանին կափարիչը Եւրոպան յօրինեց . . . : Եւ այդ անթիւ ու անձանօթ գերեզմաններուն մէջէն ձեր սրբենի աճիւնները, միայն՝ տոհմակից մտերմիտ արցունքներով ու ձեռքերով ժողովուած՝ կրցին ունենալ իբեկնց հանգստարանը, միշտ առարկայ, բարեկամներուդ, ազգական – սիրելիներուդ գոբրգորանքին . . . :

Թող Ձէյթուն գիտնայ յարդել իր Գաղափարաւնուէր հերոսը թող Ձէյթունը պատիւ համարի ու կանգնէ ճշմարիտ գաղափարազոն հերոսիդ արձանը, թող ապագայ սերունդը ուխտի գայ ամէն օր, յարգանքի մեծ պարտականութիւն մը կատարած ըլլալու գոհունակութեամբ, եւ թող սարսոպիր ակնածանքով մը խոնարհի պարտականութեան ճամբուն վրայ զէն ի ձեռին ինող Գաղափարական զոհիդ անմոռաց ու յաւերժ խնկելի յիշատակին առջեւ . . . :

Յարգանք ու համբոյր ձեր Ս. Աճիւններուն . . . :

1912 Յուլիս 12

Սեֆոռէչ

էջ	սող	փալ	ուղղիկ
Ա.	4	ՀսՅ	ՀԱՅ
41	26	Արատ	Արաս
18	29	Յաներ	Յոյներ
19	30	ոսան	մասն
20	2	սնծանօթ	անձանօթ
20	21	տազ	տաղ
21	29	եկ	եւ
22	22	մճնաւանդ	մանաւանդ
23	10	Հսլէպ	Հալէպ
23	24	խանդաղաւառ	խանդաւառ . . .
24	5	դմաղմու թիւն	դբազմութիւն
25	31	եէ	բէ
29	30	քիլտանիներ	քիլտանիներ
34	23	իբբ	իբբ
33	1	միշո	միշո
37	18	պատրաստուո	պատրաստուող
40	23	բորիներու	բորենիներու
41	6	ափասուրզ	ափանսուրզ
45	14	Տ. Ստեփան	Տ. Ստեփանեան
47	9	եռներն	լեռներն
48	8	խուժանը	խուժանի
48	9	զինուած	զինուած
61	9	գիւղացիք	գիւղացիք
61	16	աանջանքներու	սանջանքներու.
62	27	ջարդարարներու	ջարդարարներու
63	1	4 տոնց մէջէ	ատոնցմէ չորս
63	5	Երբալ նոյն իսկ	նոյն իսկ
64	26	հեռաւեա	հեռաւեա

Ց Ա Ն Կ Ն Ի Ի Յ Ո Ց

1. Երկու խօսք	Բ.
2. Զօն առ Պ. Յ. Ս. Եաղուպեան	Գ.
3. Նամակ առ Պ. Գր. Գ. Գուսուկեան	Ե.
4. Կիլիկիա աշխարհագրապէս	9
5. Հայ Կեռք	17
6. Կիլիկիա մինչեւ ջարդի նախօրեակը	28
7. Սեւ ու Կարմիր օրերը	37
8. Ճամբու նօթեր	58
9. Այցելուք	65
10. Տխուր խոկումներ	66
11. Գաղափարանուէրը	69
12. Վրիպակ	71
13. Յանկ նիւթոց	72

ՀՀ Ազգային գրադարան

NI.0419255

7200